

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

Ο Γ. ΣΚΛΗΡΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1903)

I

Ένα από τα επιχειρήματα, τα οποία πρόβαλε ο Στέφανος Ραμάς (ψευδώνυμο του Μάρκου Τσιριμώκου), στο πρώτο άρθρο του στο περ. *Ο Νουμάς* (Σεπτέμβρης 1907), για ν' αντικρούσει την ανάλυση του Γ. Σκληρού (ψευδώνυμο του Γεωργίου Κωνσταντινίδη) στο βιβλίο του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* (Ιούνιος 1907), εστιάστηκε στην «έλλειψι τοπικού χαρακτήρα στο βιβλίο»¹. Για τον Τσιριμώκο, ο Σκληρός «φρόντισε να μεταφυτεύσει εδώ [στην Ελλάδα] ό,τι έγινε αλλού», «βαφτίζοντας μ' ονόματα, προοδευτικά και ριζοσπαστικά στοιχεία, τάξεις ανθρώπων που δεν ξέρει καν αν υπάρχουν, ή που ξέρει πως υπάρχουν, αλλά δεν εφρόντισε να πληροφορηθεί κι αν μπορεί να είναι προοδευτικές [...]». Πού οφείλεται, τελικά, για τον Τσιριμώκο αυτή η άγνοια του Σκληρού για τις «εντελώς διαφορετικές συνθήκες» στον τόπο μας από εκείνες της Γερμανίας; Η απάντησή του είναι ξεκάθαρη: «Μόνον από άνθρωπο που δεν επάτησε το πόδι του στην Ελλάδα – και τέτοιος πληροφορούμεθα πως είναι ο κ. Σκληρός – μπορούσε να συμβουλευθεί κάλεσμα των αγροτών στις πόλεις, για τη δημιουργία εργατών κ' εργατικού ζητήματος [...]»².

Σ' αυτό το επιχείρημα, προϊόν μιας ευδιάκριτης εμπειριστικής – θετικιστικής αντίληψης για την κοινωνική ιστορία, θα απαντήσει στο ίδιο περιοδικό ο Πέτρος Βασιλικός (ψευδώνυμο του Κώστα Χατζόπουλου). Η απάντησή του συμπεριλαμβάνει τόσο μια ανασκευή της γνωσιοθεωρητικής αντίληψης του Τσιριμώκου όσο και μια ρητή διαβεβαίωση για κάποια επίσκεψη του Σκληρού στην Ελλάδα, πριν από την έκδοση του βιβλίου του. Για το Χατζόπουλο, «και αληθινό αν είναι αυτό [που ισχυρίστηκε ο Τσιριμώκος], είναι τόσο άσχετο με την επιστημονική έρευνα του κοινωνικού ζητήματος, όσο και το ότι ο Ψυχάρης δε ζη στην Ελλάδα

1. Βλ. τα κείμενα της σχετικής συζήτησης στο Ρένα Σταυρίδη – Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και Κοινωνικό Πρόβλημα*, Ερμής, Αθήνα 1976. Η σχετική περικοπή στη σ. 25.

2. Διεξοδικά, αυτό το επιχείρημα του Τσιριμώκου στο ίδιο, σ. 23-25.

και δεν ξέρει δηλαδή τη γλώσσα, όπως του λεν οι αντίθετοι, με την ίδια άποψη του γλωσσικού»³. Το επιχείρημα του Τσιριμώκου δεν ευσταθεί, επιπλέον, και πραγματολογικά, θα τονίσει ο Χατζόπουλος: «[...] Μπορώ να τον θεβαιώσω [τον Τσιριμώκο] πως δεν είναι βάσιμες οι πληροφορίες του πως ο συγγραφέας του Κοινωνικού μας ζητήματος δεν πάτησε ποτέ το πόδι του στην Ελλάδα [...]»⁴. Πέρα, ωστόσο, από τη διαβεβαίωση αυτή, ο Χατζόπουλος δεν παρέχει εδώ κάποια συγκεκριμένη πληροφορία για την επίσκεψη του Σκληρού στην Ελλάδα.

Για παρόμοια άγνοια θα εγκαλέσει το Σκληρό και ο Ίδας (ψευδώνυμο του Ίωνα Δραγούμη), αναφερόμενος στους «Ρωμιούς Τουρκομερίτες», μ' άλλα λόγια στην «Τούρκικη Ελλάδα που δεν καταδέχτηκε να στοχαστή γι' αυτήν ο κ. Σκληρός». Ο εθνικισμός του Δραγούμη έρχεται τώρα να συμπληρώσει το θετικισμό του Τσιριμώκου. Υποθέτει, λοιπόν, ευγενικά ο Ίδας πως «ίσως εμάς [τους Ρωμιούς Τουρκομερίτες] δε μας καταφρόνησε, γιατί δε θα μας γνωρίζει, αλλά περιέλασε κείνους από τους Ηλλαδίτες [sic] που καταγίνονται με μας»⁵.

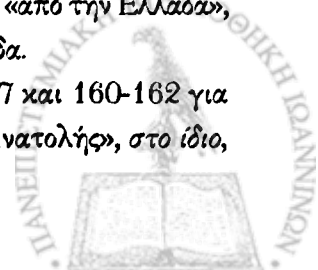
Ο Σκληρός θα προσπεράσει το επιχείρημα του Τσιριμώκου και θα περιοριστεί να δώσει μια σκληρή «προσωπική» απάντηση στον Ίδα: «Σας ξέρω και σας παραξέρω, κ. Ίδα, και ίσως νάμαι πολύ περισσότερο τουρκομερίτης από σένα! Εκεί γεννήθηκα και 18 χρονάκια έζησα στα βάθη της Μικράς Ασίας! Εκεί είδα με τα μάτια μου όχι μόνο την τυραννία του τούρκικου φεουδαλικού καθεστώτος, αλλά και τη φαιλότητα του ρωμαίικου φεουδαλικού θεοκρατικού καθεστώτος! Εκεί είδα σε τι απαίσιο σκοτάδι πλέει ο λαός μας, δουλεύοντας σαν ειλωτας όχι μόνο στον Τούρκο, αλλά και στο δικό του τον 'καλόγερο', το καθαρό αυτό απομεινάρι του απαίσιου φεουδαλικού Βυζάντιου. Εκεί ένοιωσα κατάβαθα πως ο κλήρος μας με τα περιώνυμα φεουδαλικά του προνόμια, στα οποία στηρίζουν όλα τους τα μεγάλα σχέδια οι 'μεγαλοπράγμονες τουρκομερίτες πολιτικοί μας', είναι ο καλύτερος και φυσικώτερος σύμμαχος του φεουδάλου σουλτάνου, μοιραζόμενος μαζί του αδύρμβα τα πλιάτσικα του δυστυχισμένου λαού, που τον βαστάν και οι δυο τους σε κτηνώδη κατάσταση. Αλλοί στο έθνος που στηρίζει τις ελπίδες του σε φεουδαλικό κλήρο και καθεστώς!»⁶.

3. Στο ίδιο, σ. 29-30.

4. Στο ίδιο, σ. 29.

5. Στο ίδιο, σ. 52. Πρβ. σ. 60-61, όπου νομίζει πως ο Σκληρός είναι Έλληνας «από την Ελλάδα», δηλ. «Ηλλαδικός», σύμφωνα με την απαξιωτική εθνικιστική αντίληψη του Ίδα.

6. Στο ίδιο, σ. 156. (Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.) Πρβ. σ. 156-157 και 160-162 για τους «έξω αδελφούς» καθώς και την κατοπινή μελέτη του «Το ζήτημα της Ανατολής», στο ίδιο, σ. 320-336.

Η αμέσως προηγούμενη απάντηση του Σκληρού δεν άφηνε την παραμικρή αμφιβολία στους αναγνώστες του *Νουμά* πως η εν λόγω ένσταση του Ίδα υπήρξε παντελώς αβάσιμη. Η θεωρητικο-πολιτική ανάλυση του Σκληρού προϋπέθετε, τουλάχιστο για τους «Ρωμιούς Τουρκομερίτες», μια προγενέστερη μακρόχρονη βιοματική γνώση τους, «στα βάθη της Μικράς Ασίας». Έμμενε, βέβαια, χωρίς τη δική του μαρτυρία, μετέωρη η διαβεβαίωση του Χατζόπουλου, πως ο ίδιος, κάποτε, «είχε πατήσει το πόδι του στην Ελλάδα» και, συνεπώς, διέθετε και σ' αυτή την περίπτωση μια ορισμένη προγενέστερη εμπειρική γνώση του «τόπου». Γιατί, άραγε, δε δέλησε ο ίδιος να δώσει και στο Ραμά, όπως έκανε και με τον Ίδα, τα διαπιστευτήρια της εν λόγω εμπειρικής του γνώσης; Μήπως έκρινε επαρκέστατη και την ίδια τη διαβεβαίωση του Χατζόπουλου και τη συναφή απάντησή του στην ένσταση του Ραμά;

Δικαιούμαι, καταρχήν, να δεχτώ πως ο προσεκτικός Χατζόπουλος, που την ίδια περίοδο βρίσκεται στο Βερολίνο – η εν λόγω απάντηση του Σκληρού φέρνει την ένδειξη Βερολίνο και δημοσιεύτηκε στο *Νουμά* τον Απρίλη του 1908 – κι έχει συναντηθεί με το Σκληρό, όπως θα φανεί πιο κάτω, δεν επινόησε αυθαίρετα την εν λόγω διαβεβαίωση, κινδυνεύοντας, σε αντίθετη περίπτωση, ν' αποδειχτεί ψευδόμενος στη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον ιδεολογικό του αντίπαλο (Ραμά). Δικαιούμαι, συνεπώς, να εικάσω βάσιμα πως, τουλάχιστο έως το τέλος Οκτώβρη του 1907, όταν δηλ. δημοσιεύτηκε το σχετικό άρθρο του στο *Νουμά*, είχε ήδη συναντήσει το Σκληρό και ακούσει από τον ίδιο το γεγονός της μετάβασής του στην Ελλάδα⁷.

Λίγους μήνες αργότερα, από αυτό το άρθρο του στο *Νουμά*, ο Χατζόπουλος θα επανέλθει, με άλλη ευκαιρία, στο γεγονός της μετάβασης του Σκληρού στην Ελλάδα, πριν από την έκδοση του *Κοινωνικού μας ζητήματος*, και θα δώσει κάμποσες επεξηγηματικές πληροφορίες: «Μια φορά λ.χ. προ 4-5 χρόνων είχε ρθη ο μακαρίτης Τρουμπετσκού στην Ελλάδα επικεφαλής των φοιτητών της Μόσχας. Οι έλληνες νόμισαν πως έρχονται ως κατάσκοποι της Πανσλαβιστικής εταιρίας κ' ήθελαν να τους δείξουν την αποδοκιμασία τους, φτάνοντας ως το κλείσιμο των μαγαζιών. Ο Νιρβάνας, που γνώρισε τον Τρουμπετσκού, μας βεβαίωσε σπίτι μου μια μέρα πως ο τελευταίος δεν ήξερε καν πως υπάρχει Πανσλαβιστική εταιρία. Κι ο Καρχαβίτσας άναψε από θυμό πως ο Νιρβάνας έγαψε το ψέμμα του

7. Η ως τώρα σχετική βιβλιογραφία για τη γνωριμία του Χατζόπουλου με το Σκληρό παραπαίει ανάμεσα στη γενικότητα και τη σύγχυση. Γι' αυτό το θέμα έχω ετοιμάσει σχετική εργασία και ελπίζω να δημοσιευτεί σύντομα.

Τρουμπετσκού! Και τελευταία στο Βερολίνο μου διηγήθηκε ο Κωνσταντινίδης, που ήταν με τους Ρώσους φοιτητές, όλο το επεισόδιο και μ' εβεδαίωσε πως πράγματι δεν τόξερε ο Τρουμπετσκού»⁸.

Από αυτό το απόσπασμα της επιστολής του Χατζόπουλου προκύπτει έμμεσα πως ο ίδιος είχε συζητήσει με το Σκληρό περισσότερες από μία φορές για τη μετάβαση του τελευταίου στην Ελλάδα και πως τον Απρίλη του 1908 γνώριζε πολύ περισσότερα πράγματα γι' αυτή τη μετάβαση. Αυτές ακριβώς τις πληροφορίες τού ανωτέρω αποσπάσματος χρησιμοποίησε ως ένδειξη η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου για να υποστηρίξει πως «φαίνεται ότι ο Σκληρός ταξίδεψε στην Ελλάδα και νωρίτερα [εννοεί από το 1908, όταν ο ίδιος «κατεβαίνει στην Αθήνα»], γύρω στα 1904»⁹.

Είναι προφανέστατο πως η πληροφορία του Χατζόπουλου, σ' αυτό το απόσπασμα, για το χρόνο και το σκοπό της επίσκεψης των φοιτητών της Μόσχας στην Ελλάδα, είναι αόριστη. Η φράση του «προ 4-5 χρόνων», από τον Απρίλη του 1908, σημαίνει πως το μνημονευόμενο γεγονός μπορεί να τοποθετηθεί είτε το 1903 είτε το 1904. Η Πατρικίου διαλέγει να αφαιρέσει 4 χρόνια, από τη χρονιά που γράφει αυτή την επιστολή του ο Χατζόπουλος, για να πιθανολογήσει εξίσου και για το ίδιο το γεγονός και για τη χρονολόγησή του: «Φαίνεται ότι ο Σκληρός ταξίδεψε στην Ελλάδα [...] γύρω στα 1904». Ούτε η ίδια, σε κατοπινές μελέτες της για το Σκληρό, ούτε όσοι άλλοι καταπιάστηκαν ποικιλότροπα με όψεις της βιογραφίας του, επιχείρησαν να ελέγξουν την ορθότητα αυτών των πληροφοριών του Χατζόπουλου.

Το αίτημα για τη διακρίβωση της ιστορικής ορθότητας των πληροφοριών του Χατζόπουλου δεν απορρέει μόνο από μια απλή ακαδημαϊκή περιέργεια. Προϋποθέτει, κυρίως, το θεωρητικο-πολιτικό αίτημα για την ανασυγκρότηση της συνολικής βιογραφίας ενός πρώιμου έλληνα μαρξιστή διανοούμενου, που διαμορφώθηκε έξω από την Ελλάδα και που, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, νομιμοποιείται ερευνητικά η διατύπωση των εξής επιμέρους συναφών ερωτημάτων: Ποιος ήταν ο Τρουμπετσκού, «μακαρίτης το 1908», με ποιους φοιτητές της Μόσχας ήρθε ως επικεφαλής τους στην Ελλάδα, πότε ακριβώς και για ποιο σκοπό; Με ποια ιδιότητα «ήταν με τους Ρώσους φοιτητές» ο Σκληρός; Ποια μπορεί να

8. Γράμμα του Κ. Χατζόπουλου στον Karl Dieterich (22-4-1908). Βλ. «Τα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου», *Ο Νουμάς*, χρονιά ΙΘ', αριθ. 757, 15-3-1922, σ. 90. (Η υπογράμμιση δική μου.)

9. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *ό.π.*, σ. λή, σημ. 4.

υπήρξε η εμπειρική γνώση για τον «τόπο», απ' αυτό το ταξίδι του στην Ελλάδα; Μπορούμε, άραγε να συσχετίσουμε την εμπειρία αυτού του ταξιδιού με τη διαμόρφωση των μεταγενέστερων κοινωνικο-πολιτικών και ιδεολογικών του αντιλήψεων, όπως αυτές διατρέχουν τις αναλύσεις του στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* και στη συναφή αρθρογραφία του στο *Νουμά*, προτού δηλ. πάρει το δρόμο της εγκατάστασής του στην Αίγυπτο (1911); Θα επιχειρήσω να απαντήσω αμέσως πιο κάτω σ' αυτά τα ερωτήματα.

II

Προς το τέλος της πρώτης εβδομάδας του Αυγούστου 1903, θα δημοσιευτεί σε αθηναϊκές εφημερίδες η είδηση για επικείμενη άφιξη Ρώσων «εκδρομένων – αρχαιολόγων» στην Αθήνα. Σύμφωνα με τις πρώτες πληροφορίες, έρχονται, με πλοίο από την Οδησό, γύρω στους 150 φοιτητές και καθηγητές της Αρχαιολογίας, από διάφορα πανεπιστήμια της Ρωσίας, με σκοπό να επισκεφθούν τα Μουσεία και τις «αρχαιότητες» της χώρας¹⁰.

Μόλο που επρόκειτο για εξαιρετικό γεγονός, το θέμα της επίσημης υποδοχής τους έκλεισε γρήγορα. Όπως γράφτηκε τότε σε εφημερίδες, η ελληνική κυβέρνηση (πρωθυπουργός Δ. Ράλλης) δεν είχε λάβει «επίσημον πληροφορίαν περί της καθόδου ταύτης των Ρώσων φοιτητών». Μια επιτροπή που συστάθηκε, με εντολή τού πρωθυπουργού, πρότεινε, αφού η άφιξη των φοιτητών είχε «σκοπόν αρχαιολογικόν», να υπάρξει τελικά «ανεπίσημος μεν αλλ' οπωσδήποτε αξιοπρεπής υποδοχή». Η πρόταση αυτή έγινε δεκτή από την κυβέρνηση και ο υπουργός Παιδείας (Θ. Φαρμακόπουλος) ανέλαβε να κάνει τις σχετικές δηλώσεις¹¹. Έτσι, λοιπόν, όταν το πρωί της 11-8-1903 φτάνουν στον Πειραιά οι ρώσοι εκδρομείς, θα τους υποδεχτεί μόνο ο υποπρόξενος της Ρωσίας στην Ελλάδα μαζί μ' ένα αστυνόμο «διαθέσαντος αρκετόν αριθμόν αστυφυλάκων προς απομάκρυνσιν του απείρου πλήθους των περιέργων». Μόνο όταν θα φτάσουν με το τρένο στο σταθμό της Ομόνοιας, θα τους υποδεχτεί επίσημα ο γενικός έφορος των Αρχαιοτήτων, Γ. Καββαδίας, μαζί με τον εντεταλμένο διευθυντή της Αστυνομίας. Το πρόγραμμα της επίσκεψής τους στην Αθήνα θα άρχιζε σε λίγο¹².

Η αμφίδυμη κυβερνητική στάση στο θέμα της υποδοχής τους, αντίθετα

10. Βλ. εφημ. *Εμπρός και Σκριπ*, 5-8-1903.

11. Βλ. εφημ. *Καιροί, Εμπρός*, 6-8-1903, και *Αστυ*, 9-8-1903.

12. Εκτενές ρεπορτάζ στην εφημ. *Εμπρός*, 12-8-1903.

από ό,τι συνέβη δυο χρόνια νωρίτερα με την επίσκεψη Ρουμάνων φοιτητών¹³, εξηγείται εύκολα. Η εκδρομή των Ρώσων φοιτητών συνέπεσε χρονικά με την έκρηξη και συνέχιση των αιματηρών συγκρούσεων σε περιοχές της Μακεδονίας, τις οποίες ο αθηναϊκός τύπος χαρακτήριζε καθημερινά ως «κνταρσία», «κίνημα», «πραξικόπημα» και «εξέγερση» των Βουλγάρων¹⁴. Σ' αυτή, λοιπόν, τη συγκυρία, μερίδα του αθηναϊκού τύπου θα εκλάβει την επίσκεψη των Ρώσων φοιτητών ως «σπασμωδικό» και «άτεχνο» μέσο της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής, με σκοπό να καταλαγιάσει στην Ελλάδα «πάσα επίτασις της εθνικής αγανακτήσεως», την οποία είχαν προκαλέσει «αι πανσλαυϊστικάι ραδιουργίαι αι διαπραττόμεναι εις την Μακεδονίαν»¹⁵.

Η προτροπή των εφημερίδων προς τους πολίτες ήταν αναμενόμενη: «Καθ' ην δε εποχήν οι Πανσλαυϊσταί εισιν οι αρχηγοί και οι χορηγοί του Βουλγαρικού κινήματος εν Μακεδονία η Ρωσική δε κοινή γνώμη εκφράζει εν εξάψει τας συμπαθείας της υπέρ των Βουλγάρων, οι πολίται των Αθηνών και του Πειραιώς μετά παγεράς αδιαφορίας και μετ' αξιοπρεπούς σιγής θα ίδουν τους Ρώσους πατώντας το Ελληνικόν έδαφος»¹⁶. Θα προταθεί ειδικότερα, ως «δείγμα πένθους» για τη ρωσική εξωτερική πολιτική στο «Μακεδονικό ζήτημα», να κλείσουν οι έμποροι των Αθηνών τα καταστήματά τους την ημέρα της άφιξης των φοιτητών στην πρωτεύουσα¹⁷.

Οι προτροπές αφορούσαν έμμεσα και τους φοιτητές του Πανεπιστημίου. Για τις εν λόγω εφημερίδες, οι ρώσοι φοιτητές δεν μπορούν να συναντήσουν επίσημα τους έλληνες συναδέλφους τους και να γιορτάσουν «αδελφικώς», για πολλούς και διάφορους λόγους, «των οποίων κυριώτερος είνε η δεινή των Μακεδονικών

13. Βλ. π.χ. εφημ. *Ακρόπολις*, 22 και 24-7-1901, 30 και 31-8-1901 και 1 έως 7-9-1901.

14. Βλ. ενδεικτικά, εφημ. *Αθήναι*, 26-7-1903, *Αστυ*, 28-7-1903. Ο χαρακτήρας αυτών των γεγονότων αποτελεί έως σήμερα διακύβευμα εθνικών ιστοριογραφιών. Για μια σύντομη ένταξή τους στο ιστορικό πλαίσιο, βλ. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Δ' έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1998, σ. 247-248 και 254-258. Πρβ. Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζημωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τού 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Α' τόμ., μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, κυρίως τις σ. 111-116.

15. «Ματαίως κοπιάζουν», εφημ. *Σκριπ*, 9-8-1903 (κύριο άρθρο).

16. «Οι Ρώσοι φοιτηταί», εφημ. *Ακρόπολις*, 8-8-1903.

17. «Ο μέγας κίνδυνος του Έθνους. Να κλείσουν τα καταστήματα», εφημ. *Αθήναι*, 11-8-1903 (κύριο άρθρο).

πραγμάτων μετατροπή»¹⁸. Η μόνη παραχώρηση, που μπορούσε να γίνει, αφορούσε βέβαια την ανάδειξη της πατροπαράδοτης «ιστορικής φιλοξενίας». Θα τονιστεί, έτσι, πως οφείλουμε να «δεξιωθούμε» τους ρώσους φοιτητές, όπως «δεξιωνόμεθα τους αρχαιολόγους, αφού είνε ξένοι πράγματι»¹⁹, με την ελπίδα πως, αφού επισκεφθούν τα «ιερά λείψανα του προπατορικού πολιτισμού», θα πουν επιστρέφοντας, «σε εκείνους οι οποίοι τους απέστειλαν, ότι όχι μόνον αδίκως, αλλά και ματαίως κοπιάζουν, δαπανούν και μηχανώνται δια να εξαφανίσουν τον λαόν αυτόν από το πρόσωπον της γης»²⁰.

Αυτή η συνωμοσιολογική εξήγηση της επίσκεψης των ρώσων φοιτητών, προϊόν ενός συγκυριακά εντεινόμενου εθνικισμού, θα επικριθεί δημόσια από μια άλλη μερίδα του αθηναϊκού τύπου. Από τους πρώτους, ο συνεργάτης της εφημ. *Σκριπ*, με το ψευδώνυμο «Ο καθημερινός», θα ειρωνευτεί τους «εύκολους διπλωμάτας του τόπου μας», που αρνούνται να δεχτούν την ουσιαστική ανάμειξη του συνόλου των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στη Μακεδονία και αγνοούν την αντιφατική ποικιλία της ρωσικής κοινωνίας και την «εθνικήν ψυχήν των Ρώσων». Θα επικρίνει τη ρωσοφοβία των ελλήνων και θα τονίσει πως οι ρώσοι φοιτητές δεν έχουν σχέση ούτε με τα «ανθελληνικά κινήματα του Βουλγαρικού Κομιτάτου» ούτε με την εξωτερική πολιτική της Ρωσίας. Πρόκειται μόνο για απλούς σπουδαστές, «λάτρεις του κλασικισμού, τον οποίον φωτίζει το ελληνικόν πνεύμα», γι' αυτό και η χώρα μας οφείλει να τους δείξει την αρετή της φιλοξενίας²¹. Στο ίδιο μήκος κύματος, οι εφημ. *Το Άστυ*, *Εμπρός*, *Καιροί* και *Πρωία* θα υπογραμμίσουν σε άρθρα και σχόλιά τους πως η συσχέτιση της εκδρομής των ρώσων φοιτητών με τεχνάσματα της πανσλαβιστικής πολιτικής δεν είναι σοβαρή αντιμετώπιση. Πως, έτσι, ερεθίζεται χωρίς λόγο η «κοινή γνώμη» στην Ελλάδα αποκλειστικά κατά του ρωσικού έθνους και πως οι ξένοι φοιτητές οφείλουν να συναντήσουν εδώ ένα «ευγενή και ομόδοξον λαόν», για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους παλλόμενοι από «φιλελληνικόν ενθουσιασμόν». Ακόμα κι αν κάποιοι

18. Εφημ. *Νέον Άστυ*, 13-8-1903. Πρβ. εφημ. *Νέα Ημέρα* (Τεργέστης), 16/29-8-1903.

19. Εφημ. *Αθήναι*, 9-8-1903.

20. «Ματαίως κοπιάζουν», *ό.π.*

21. Εικάζω, με πολλές επιφυλάξεις, πως πρόκειται για τον ίδιο τον Κ. Χατζόπουλο, που με το ίδιο ψευδώνυμο θα στέλνει αργότερα στην ίδια εφημερίδα τη συνεργασία του από τη Γερμανία. Για τη δυσκολία ταύτισης της συνεργασίας του με εκείνη του αδελφού του Δ. Χατζόπουλου (Μπόέμ), στα χρόνια της δεύτερης διαμονής του στη Γερμανία, βλ. την εισαγωγή του Γιώργου Βελουδή στο Κ. Χατζόπουλος, *Ο Πύργος του ακροπόταμου*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 66.

θεωρούν πως δεν ήταν κατάλληλη η στιγμή που διάλεξαν να επισκεφθούν την Ελλάδα²².

Μετά την άφιξη των ρώσων φοιτητών και την επίσκεψή τους στην Ακρόπολη και το Αρχαιολογικό Μουσείο, θα αρχίσει να καταρρέει η εκδοχή για το Πανσλαβιστικό «τέχνασμα» της εκδρομής. Οι εφημερίδες θα προβάλουν τόσο τον επιστημονικό-αρχαιολογικό σκοπό της όσο και τον ανεπιφύλακτο φιλελληνισμό του αρχηγού της «πρίγκηπα Τρουβέτσκοϊ» και των συνοδών-καθηγητών. Η κυβέρνηση, που είχε κρατήσει στο θέμα της επίσημης υποδοχής μια διπλωματική στάση, πιεσμένη ασφαλώς από την εξέλιξη των γεγονότων στη Μακεδονία και τη συνακόλουθη αντιρωσική στάση των συγκεκριμένων εφημερίδων, θα αποδείξει έμπρακτα την ευμενή διάθεσή της προς τους ρώσους εκδρομείς. Ο αρχηγός του θα γίνει «φιλοφρόνως δεκτός» από τον πρωθυπουργό, που θα δώσει εντολή στο υπουργείο των Ναυτικών να διατεθεί «χάριν των Ρώσων εκδρομέων εν πολεμικόν πλοίον», για να τους μεταφέρει στην Ιτέα (επίσκεψη στους Δελφούς) και στο Κατάκωλο (επίσκεψη στην Ολυμπία). Έτσι, η εκδρομή τους θα ολοκληρωθεί με επιτυχία και θ' αναχωρήσουν στις 25 Αυγούστου για την Οδησό, με ρωσικό ατμόπλοιο της γραμμής²³.

III

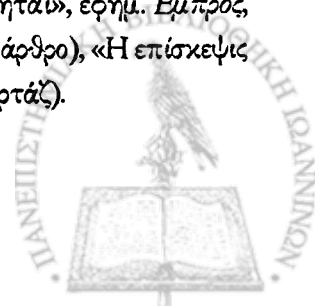
Οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες δεν υπήρξαν φειδωλές σε περιγραφές και κρίσεις για τους ρώσους φοιτητές, ιδιαίτερα κατά την παραμονή και τις εξόδους τους στην πρωτεύουσα. Ακόμα και όσες είχαν κρατήσει αρχικά επιφυλακτική στάση, δε θα διστάσουν να γράψουν για τη συμπάθεια με την οποία τους υποδέχτηκε ο «αθηναϊκός λαός»²⁴. Ορισμένες από αυτές ήταν επόμενο να ενδιαφερθούν ειδικότερα τόσο για τον αρχηγό όσο και για τους καθηγητές-συνοδούς της εκδρομής.

Αν εξαιρέσει κανείς τις αρχικές λαθεμένες αναγραφές του ονόματός του, ο αρχηγός της εκδρομής θα προσελκύσει αμέσως – αμέσως την προσοχή των δημο-

22. Βλ. «Η πολιτική της Ρωσίας», εφημ. *Το Αστυ*, 8-8-1903 (κύριο άρθρο), «Η κάθοδος των Ρώσων φοιτητών», στο *ίδιο*, 9-8-1903 (κύριο άρθρο), «Οι Ρώσοι φοιτηταί», εφημ. *Εμπρός*, 10-8-1903 (κύριο άρθρο), «Ρώσοι εν Ελλάδι», εφημ. *Καιροί*, 9-8-1903 (κύριο άρθρο), «Η επίσκεψις των ρώσων φοιτητών», εφημ. *Πρωία*, 9-8-1903 (εκτενέστατο θετικό ρεπορτάζ).

23. Σχετικό ρεπορτάζ σε εφημ. από 12 έως 26-8-1903.

24. Βλ. π.χ. εφημ. *Νέον Αστυ*, 13-8-1903.

σιογράφων. Θα χρειαστεί, ωστόσο, να επιστρέψουν οι εκδρομείς από την Ολυμπία στην Αθήνα, για να πληροφορηθούν οι αναγνώστες των περισσότερων εφημερίδων την ορθή γραφή του ονόματός του: Επρόκειτο για τον πρίγκηπα Σέργιο Τρουμπετσόκι, Καθηγητή της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας, που ταξίδευε κι αυτός πρώτη φορά στην Ελλάδα²⁵. Από όσα παρουσίασαν ορισμένες εφημερίδες, ως δηλώσεις και συνομιλίες του, φιλοτεχνήθηκε η επόμενη εικόνα για την προσωπικότητα και τις αντιλήψεις του για την Ελλάδα:

Καταγόμενος από «μίαν των αρχαιότερων οικογενειών της Μόσχας», είναι νεαρός την ηλικία και θεωρείται «εκ των εξοχωτέρων επιστημονικών προσωπικοτήτων της Ρωσσίας». Είναι φιλέλληνα «εις άκρον και λίαν ενθουσιώδης υπέρ της ελληνικής αρχαιότητας»²⁶. Θεωρεί πως το «ελληνικόν πνεύμα και η ελληνική φιλοσοφία εξακολουθούν να κατέχουν τα σκήπτρα εν τη νεωτέρα επιστήμη, ήτις δεν δύναται να απομακρυνθή αυτών»²⁷.

Εκφράζει την επιθυμία, όπως και όλοι «οι των γραμμάτων και της Επιστήμης άνδρες εν Ρωσσία», για «στενότερον τον μετά της Ελλάδος σύνδεσμον. Υπό τοιούτων δε αισθημάτων – συνεχίζει ο ίδιος – εμφορείται και ο νυν υπουργός της Παιδείας εν Ρωσσία, όστις είνε έξοχος φιλόλογος»²⁸.

Υποστηρίζει τη θέση πως η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας πρέπει, για λόγους προαγωγής των ελληνικών γραμμάτων στη Ρωσία και καλύτερης επικοινωνίας των δυο ομόθρησκων εθνών, να γίνεται με τη νεοελληνική κι όχι την ερασματική προφορά²⁹.

Διαβεβαιώνει πως η ρωσική κυβέρνηση είναι πρόθυμη να «ταυτίση το ημερολόγιόν μας μετά του Γρηγοριανού, το οποίον είνε ακριβέστερον, αλλά φοβείται μήπως τα Πατριαρχεία δεν ευρεθούν σύμφωνα με την επιθυμίαν ταύτην»³⁰.

Τονίζει εμφαντικά πως η εκδρομή είναι «καθαρώς αρχαιολογική, καθαρώς επιστημονική», πως όλοι οι συμμετέχοντες είναι μέλη του «Ιστορικο-Φιλολογικού Ινστιτούτου [sic] της Μόσχας» και πως ο ίδιος είναι πρόεδρος του, εκλεγμένος από τους φοιτητές κι όχι διορισμένος. Απορρίπτει, έτσι, ως αβάσιμους τους ισχυρισμούς ορισμένων εφημερίδων για τους «σκοπούς» της εκδρομής³¹ και

25. Η εφημ. *Πρωία*, 9-8-1903, είχε, αρχικά, αποδώσει ορθά το όνομά του.

26. Εφημ. *Το Αστυ*, 12-8-1903.

27. Εφημ. *Εμπρός*, 12-8-1903.

28. Εφημ. *Το Αστυ*, 12-8-1903. Επρόκειτο για τον καθηγητή G.E. Sanger.

29. Στο ίδιο.

30. Εφημ. *Εμπρός*, 13-8-1903.

31. Εφημ. *Νέον Αστυ*, 13-8-1903.

παρουσιάζεται να διαχωρίζει τη θέση του από πρόσωπα, που εμπλέκονταν τότε ποικιλότροπα στα ζητήματα της πανσλαβιστικής πολιτικής³². Ανακοινώνει, τέλος, πως η ρωσική κυβέρνηση σκέφτεται να «ιδρύση είδος υποτροφιών», ώστε όλοι οι «αριστεύοντες και διακρινόμενοι εν τοις Γυμνασίοις και Πανεπιστημίοις φοιτηταί να κατέρχωνται εις την Ελλάδα»³³.

Όλα τα προηγούμενα, που ασφαλώς δεν αποδίδουν επακριβώς τις αντιλήψεις του αρχηγού της εκδρομής – η καχυποψία ορισμένων εφημερίδων για το χαρακτήρα της εκδρομής δεν είχε αρθεί πλήρως³⁴ – παρέχουν ικανές ενδείξεις, όπως θα δούμε πιο κάτω, για τις φιλοσοφικο-πολιτικές αντιλήψεις και τη δράση του Σ. Τρουμπετσκόι και, συνακόλουθα, για τις ομόλογες αντιλήψεις του Γ. Σκληρού. Το μόνο σύντομο γραπτό τεκμήριο του ίδιου του Τρουμπετσκόι, που δημοσιεύτηκε σε αθηναϊκή εφημερίδα υπήρξε, όσο γνωρίζω, μια επιστολή του στον Π. Νιρβάνα.

Γνωρίζουμε πως ο Νιρβάνας (ψευδώνυμο του Πέτρου Αποστολίδη), γιατρός στο «Βασιλικό Ναυτικό», συμμετείχε ως μέλος του πληρώματος του «ναρκοβόλου» πλοίου «Κανάρης», το οποίο η κυβέρνηση είχε θέσει στη διάθεση των ρώσων φοιτητών για την επιτυχή ολοκλήρωση της εκδρομής τους. Έχω εξακριβώσει πως ο Νιρβάνας έστειλε από την Ολυμπία ανταπόκριση στην εφημ. *Το Άστυ* για τη θερμότατη υποδοχή που επιφυλάχθηκε εκεί στους εκδρομείς, τις ξεναγήσεις και τις προπόσεις των συνδαιτυμόνων σε γεύμα, το οποίο παρέδωσε προς τιμή των ρώσων επισκεπτών η Αρχαιολογική Εταιρεία³⁵. Σε δυο άλλα επίσημα γεύματα, κατά τη διάρκεια της εκδρομής, συμμετείχαν τόσο ο Τρουμπετσκόι όσο και ο Νιρβάνας³⁶. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι δυο συνδαιτυμόνες είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν διεξοδικά για διάφορα θέματα.

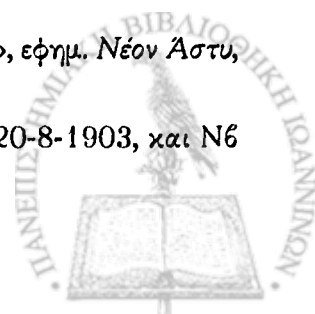
Ο Νιρβάνας ζήτησε, επιπλέον, από τον αρχηγό της εκδρομής να του γράψει τις εντυπώσεις του από αυτή την επίσκεψή του στην Ελλάδα. Ο Τρουμπετσκόι, αρνήθηκε εύσχημα και αρκέστηκε να του στείλει, με ημερομηνία 25 Αυγούστου 1903, την επόμενη σύντομη επιστολή, γραμμένη προφανώς στα γαλλικά, γλώσσα που γνώριζε και ο Νιρβάνας. Την αντιγράφο: «Αγαπητέ κύριε, Μου εξητήσατε τας εντυπώσεις μου. Απουσιάζων καθ' όλην την ημέραν δεν ηδυνήθηνα να σας

32. Εφημ. *Εμπρός*, 13-8-1903. Πρβ. εφημ. *Νέον Άστυ*, 13-8-1903.

33. Εφημ. *Το Άστυ*, 12-8-1903.

34. Βλ. π.χ. «Μία συνδιάλεξις με τον αρχηγόν των Ρώσων εκδρομέων», εφημ. *Νέον Άστυ*, 13-8-1903.

35. Βλ. «Οι Ρώσοι φοιτηταί εις την Ολυμπίαν», εφημ. *Το Άστυ*, 20-8-1903, και Ν6 [=Νιρβάνας], «Η εκδρομή των ρώσων φοιτητών», στο *ίδιο*, 21-8-1903.

αποκριθώ. Αλλά και εάν δεν συνέβαινε τούτο, δεν θα κατώρθωνα να σας ικανοποιήσω περισσότερο. Έχω παραπολλάς εντυπώσεις και μοι χρειάζεται χρόνος δια να τας αναπτύξω επαρκώς, ακριβώς όπως συμβαίνει με τας φωτογραφικάς πλάκας, τας οποίας επήραμε μαζί μας. Δεν είναι ανάγκη να σας είπω ότι όλοι είμεθα όσον είνε δυνατόν περισσότερο ενθουσιασμένοι (σημ. Νιρβάνα: «η λέξις ελληνιστί εις το κείμενον») και υποχρεωμένοι. Συγχωρήσατέ μοι δια τας ολίγας αυτάς γραμμάς, τας οποίας γράφω εν σπουδή, και δεχθήτε την έκφρασιν των διακεκριμένων μου αισθημάτων. Πρίγκηψ Σέργιος Τρουμπέτσκοϊ»³⁷.

Συνάγεται, λοιπόν, αβίαστα πως η πληροφορία του Κ. Χατζόπουλου, στο απόσπασμα της επιστολής του, το οποίο παρέδεσα πιο πάνω, πως δηλ. ο Νιρβάνας «γνώρισε τον Τρουμπετσκού» είναι απολύτως ορθή. Είναι επιπλέον βάσιμο πως είχε γνωρίσει από κοντά και τους υπόλοιπους καθηγητές της εκδρομής³⁸.

·36. Βλ. εφημ. *Εμπρός*, 22-8-1903, όπου ρητά αναφέρεται η συμμετοχή τους.

37. Δημοσιεύτηκε, προφανώς μεταφρασμένη από το Νιρβάνα, στην εφημ. *Το Αστυ*, 26-8-1903. Δυο χρόνια αργότερα ο Νιρβάνας, με αφορμή την είδηση του ξαφνικού θανάτου του Τρουμπετσκού, θα μνημονεύσει την επιστολή στο «χρονικό» με το οποίο θα «σκιαγραφήσει» (Γ. Βαλέτας) τον πρίγκηπα και τις συζητήσεις μαζί του κατά τη διάρκεια της εκδρομής. Βλ. περ. *Παναθήναια*, ΙΑ' (1905), σ. 16-20 και *Παύλου Νιρβάνα Άπαντα*, (επιμ. Γ. Βαλέτα), εκδ. Γιολάνη, Αθήνα 1968, τόμ. Γ, σ. 425-431.

38. Από τη διασταύρωση των αναγραφέντων ονομάτων τους στις αθηναϊκές εφημερίδες προκύπτει, με σχετική βεβαιότητα, ότι συμμετείχαν οι καθηγητές Λοπάτιν (L.M. Lopatin), καθηγητής της Φιλοσοφίας, Οζέρωφ (I.Kh. Ozerov), καθηγητής της Νομικής, Μαλεμπέργκ (W. Malenberg), καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Γιούρεφ (Dorpat), Νικίτσκι (A. Nikitsky), καθηγητής Επιγραφολογίας και μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Πετρούπολης, και υφηγητής Ποπώφ (Porov), Βυζαντινολόγος. Βλ. εφημ. *Πρωία*, 9-8-1903, *Το Αστυ*, 12-8-1903, *Εμπρός*, 12-8-1903, και *Σκριπ*, 13-8-1903. Η μόνη πληροφορία, γι' αυτή την εκδρομή, σε σχετικά πρόσφατη ελληνόγλωσση βιβλιογραφία περιέχεται στο Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 96. Με βάση σχετική «Έκθεση Πεπραγμένων» τού εν λόγω Ινστιτούτου, ο Παπουλίδης συνοψίζει ως εξής τις σχετικές πληροφορίες: «Τον Αύγουστο του 1903 επισκέφθηκαν την Κωνσταντινούπολη 135 φοιτητές του πανεπιστημίου της Μόσχας με επικεφαλής έξι καθηγητές τους. Αρχηγός της εκδρομής ήταν ο καθηγητής πρίγκηπας S.N. Trubeckoj. Τους εκδρομείς δεξιώθηκαν στο Ινστιτούτο. Στην Κωνσταντινούπολη τους ξενάγησε ο R.H. Leger, ο οποίος τους συνόδευσε στην Αθήνα». Προσθέτω εδώ την ανταπόκριση της εφημ. *Εστία*, 11-8-1903, για την ενέργεια του Σουλτάνου, να αξιοποιήσει προς όφελός του αυτή την επίσκεψη, και την αποτρεπτική παρέμβαση του εκεί ρώσου πρεσβευτή. Το όνομα και η ιδιότητα του Λαίπερ – επιστημονικός γραμματέας του Ινστιτούτου – αναγράφονται στη σχετική αρθρογραφία αθηναϊκών εφημερίδων.

IV

Ιδιαίτερα διαφωτιστικές πληροφορίες και εύστοχες κρίσεις για το σκοπό της εκδρομής και τη γενικότερη πολιτικο-ιδεολογική αντίληψη τόσο των συνοδών καθηγητών όσο και των φοιτητών δίνει ασφαλώς ο «εκ Τραπεζούντος καταγόμενος φοιτητής της Ιατρικής Σχολής της Μόσχας κ. Γ. Κωνσταντινίδης» που συμμετέχει στην εκδρομή «μεταξύ των φοιτητών»³⁹. Δεν υπάρχει, συνεπώς, αμφιβολία, όπως θα διαπιστώσουμε εύκολα πιο κάτω, πως πρόκειται για τον μετέπειτα συγγραφέα του *Κοινωνικού μας ζητήματος*.

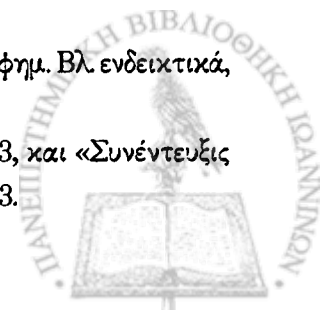
Σε αθηναϊκές εφημερίδες εκείνων των ημερών αναγράφονται «δηλώσεις» και «συνεντεύξεις» του φοιτητή Κωνσταντινίδη, σχετικά με την εκδρομή, και το όνομά του αναφέρεται τρεις φορές σε ανταποκρίσεις – ειδήσεις εφημερίδων για την εξέλιξη της εκδρομής. Μόλο που είναι πιθανό η μια εφημερίδα ν' αντιγράφει απλώς τη «δήλωση – συνομιλία» του σε μίαν άλλη, μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε ως εξής τις σχετικές αντιλήψεις του.

1. Έχει σαφέστατη αντίληψη πως συμμετέχει σε μια εκδρομή, της οποίας οι διοργανωτές και ειδικότερα ο αρχηγός της δεν έχουν σχέση ούτε με τους Πανσλαβιστές ούτε με τις επιδιώξεις της εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας: «Πολλαί των ελληνικών εφημερίδων παρεξήγησαν τον σκοπόν της εκδρομής μας και μας παρέστησαν ως Πανσλαβιστάς. Σας βεβαιώ ότι η εκδρομή μας δεν έχει ουδεμίαν σχέσιν με την επίσημον Ρωσίαν, ούτε με τους Πανσλαβιστάς τούς οποίους, ευαρίθμους όντας αποδοκιμάζομεν εξ ίσου, καθώς και την Ρωσικήν Κυβέρνησιν, η οποία αποδέχεται την πολιτικήν ταύτην»⁴⁰.

2. Διαχωρίζει την ύπαρξη και τη λειτουργία του «Ιστοριο-φιλολογικού Συλλόγου», στον οποίο προφανώς ανήκε και ο ίδιος, από την επίσημη ρωσική πολιτική και διευκρινίζει πως η οργάνωση της εκδρομής δε σχετίζεται με την παρούσα συγκυρία. Απορρίπτει, έτσι, σιωπηρά, την εκδοχή του «τεχνάσματος» της ρωσικής διπλωματίας: «Η εκδρομή αυτή είχε αποφασισθή από τον παρελθόντα χειμώνα υπό του Ιστοριοφιλολογικού Συλλόγου της Μόσχας, του οποίου μέλη είνε όλοι οι επιστήμονες και φοιτηταί της Μόσχας, οίτινες και πάλιν σας βεβαιώ ότι ουδεμίαν σχέσιν έχουν με την επίσημον Ρωσίαν καθώς και τους Πανσλαβιστάς και έκαμαν την εκδρομήν ταύτην εξ αγνού ασιδήματος αγάπης προς την Ελλάδα και τας

39. Το πλήρες όνομα και η καταγωγή του αναγράφεται στις περισσότερες εφημ. Βλ. ενδεικτικά, *Εμπρός, Το Άστυ, και Νέον Άστυ*, 12-8-1903.

40. «Τι μας είπεν ο Έλλην Ρώσος φοιτητής», εφημ. *Εμπρός*, 12-8-1903, και «Συνέντευξις μετά φοιτητού Έλληνος σπουδάζοντος εν Μόσχα», εφημ. *Το Άστυ*, 12-8-1903.

αρχαιολογικάς μελέτας»⁴¹.

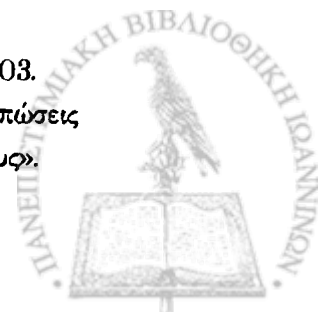
3. Τονίζει πως «άπαντες οι φοιτηταί ούτοι διαπνέονται υπό φιλελευθέρων αισθημάτων» και υπογραμμίζει, έτσι, το φιλελεύθερο χαρακτήρα της λειτουργίας του «Ιστορικο-φιλολογικού Συλλόγου»: «Ο Σύλλογος αυτός περικλείων τα πλέον φιλελεύθερα στοιχεία της Μόσχας έχει ως σκοπόν την δια τοιούτων εκδρομών ανάπτυξιν των μελών αυτού και την σύνδεσιν αυτού προς τους άλλους ανεπτυγμένους λαούς επί καθαρώς επιστημονικού και φιλελεύθερου εδάφους. Τοιαύτας δε εκδρομάς έχει αποφασίση να κάμη και άλλας πολλάς ο Σύλλογός των»⁴².

4. Σχεδόν πανομοιότυπες κρίσεις για τον επιστημονικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα του «Συλλόγου» φέρεται να διατυπώνει ρώσος φοιτητής, με το όνομα Πλακτώφ. Είτε πρόκειται για υπαρκτό πρόσωπο είτε, μάλλον, για τον ίδιο τον Κωνσταντινίδη, που θέλησε έτσι ν' αποφύγει κάθε πιθανή συνέπεια των δηλώσεών του, είτε πρόκειται για πληροφορίες από άλλη πηγή, το περιεχόμενο της σχετικής συνέντευξης είναι, όπως θα δούμε πιο κάτω, εξαιρετικά αποκαλυπτικό για τη λειτουργία του Συλλόγου, τον εμπνευστή του και τις σχέσεις του με την Τσαρική εξουσία: «Πρέπει να ξέρετε, μας έλεγεν [ο κ. Πλακτώφ], ότι ο μόνος σκοπός της εκδρομής είνε επιστημονικός. Προ έτους και πλέον συνεστήθη εν Μόσχα Εταιρία Ιστορικο-Φιλοσοφική με σκοπόν την διοργάνωσιν επιστημονικών εκδρομών εις διάφορα κράτη. Ο σκοπός ούτος μόνον εφέτος άρχισε να πραγματοποιήται, και η πραγματοποίησις αυτού είνε η γενομένη εκδρομή εις Κωνσταντινούπολιν και Ελλάδα. Μετά την εκδρομήν αυτήν θα επιχειρήσωμεν και ετέραν εις Ιταλίαν, μεθ' ο θα επισκεφθώμεν εν γένει την Δυτικήν Ευρώπην. Είνε άδίκον, το επαναλαμβάνω, να υποδέτη κανείς ότι άλλος σκοπός παρεκίνησε να γείνη αυτή η εκδρομή. Άλλωστε πρέπει να ξεύρετε ότι η Εταιρία αυτή, πρόεδρος της οποίας είνε ο πρίγκηψ Τρουμετσκόι, άνθρωπος πολυμαθέστατος, ένας από τους μεγαλύτερους νέους της Ρωσσίας, δεν ευρίσκεται καθόλου εις καλās σχέσεις προς την Κυβέρνησιν, ως εκ των φιλελευθέρων αρχών του. Τα θέματα τα οποία συζητούνται εντός του καταστήματος αυτής δεν είναι βεβαίως τοιαύτα, ώστε να μείνη ουδετέρα η Κυβέρνησις και αν με ερωτήσετε, πολύ φοβούμαι ότι το ερχόμενον έτος θα διαταχθή η διάλυσις της Εταιρίας μας. Περισσότερα επί του θέματος αυτού, επιτρέψατέ μοι να μη σας είπω, βεβαιωθήτε όμως ότι η εκδρομή μας είναι εντελώς ξένη της πολιτικής»⁴³.

41. «Τι μας είπεν ο Έλλην...», ό.π.

42. «Τι μας είπεν ο έλλην εκδρομεύς κ. Κωνσταντινίδη», εφήμ. Ακρόπολις, 12-8-1903.

43. «Ο σκοπός της εκδρομής», εφήμ. Σκριπ, 13-8-1903. Η συνέντευξη κλείνει με τις εντυπώσεις του από την Αθήνα, το κλίμα και την «πρωτοφανή φθήνια της ζωής για μας τους Ρώσους».

5. Μόλο που ο Κωνσταντινίδης δεν αστοχεί τόσο ως προς το χαρακτήρα της εκδρομής όσο και ως προς το περιεχόμενο των «αισθημάτων» των εκδρομέων, η φερόμενη δήλωσή του πως «οι ρώσοι φοιτηταί μετά μεγάλης ανυπομονησίας αναμένουν τα αποψινάς [14-8-1903] εκλογικά διαδηλώσεις και το αυριανόν Μακεδονικόν συλλαλητήριον, διότι πρώτην φοράν θα παραστώσιν εις τοιαύτας ελευθέρας συναθροίσεις και εκδηλώσεις λαϊκού φρονήματος»⁴⁴, πρέπει να θεωρηθεί, βάσιμα, μόνον ως επιθυμία του συντάκτη της εφημερίδας. Δεν μπόρεσα να επισημάνω στα επόμενα φύλλα των εφημερίδων κάποια ένδειξη τέτοιας συμμετοχής. Ο τρόπος, εξάλλου, της οργάνωσης της εκδρομής – χωρισμένοι σε ομάδες⁴⁵ – δεν άφηνε περιθώρια για μια παρόμοια κίνηση.

6. Από όλες τις «δηλώσεις», «συνεντεύξεις» κ.τ.ό. του Κωνσταντινίδη, η πιο εκτενής και ταυτόχρονα η πιο αξιόπιστη είναι, ασφαλώς, η συνέντευξή του με συνεργάτη της εφημ. *Καιροί*. Το περιεχόμενο της συνέντευξης αναπτύσσεται σε δυο επίπεδα: Το πρώτο, ως εισαγωγή, συμπεριλαμβάνει συγκεκριμένες βιογραφικές πληροφορίες για την καταγωγή και τις σπουδές τού Κωνσταντινίδη και το δεύτερο επισκοπεί διεξοδικά όψεις της λειτουργίας των ρωσικών πανεπιστημίων. Εδώ εκφέρονται από τον ίδιο τον Κωνσταντινίδη συναφείς κρίσεις για τη διανοητική κατάρτιση και τα ενδιαφέροντα των ρώσων φοιτητών, άρα έμμεσα αντανακλούν τις δικές του σύστοιχες αντιλήψεις για το πανεπιστήμιο και την πολιτική. Μπορούμε έτσι να ανασυγκροτήσουμε, με βάση την ανάλυση των δυο επιπέδων, περισσότερες όψεις της πρώιμης διανοητικής βιογραφίας του, πέρα από τις προηγούμενες τοποθετήσεις του για το σκοπό της εκδρομής, τον «Ιστορικο-φιλολογικό Σύλλογο» και τα φιλελεύθερα «αισθήματα» των εκδρομέων-μελών της. Θα επιμείνω στην παρουσίαση των εξής επιμέρους σημείων.

α. Η συνέντευξη δόθηκε στο πλαίσιο της επιδίωξης συνεργάτη της εφημ., που υπογράφει με τα αρχικά Σ.ΠΟΓ..., να παρουσιάσει στους αναγνώστες της «μίαν καθαράν φυσιογνωμίαν Ρώσου φοιτητού». Για να συνθέσει, λοιπόν, αυτή την εικόνα – φαίνεται ότι και παλαιότερα είχε κάνει κάτι ανάλογο σε ταξιδιωτικές εντυπώσεις του από τη Ρωσία – ζήτησε τώρα, με αφορμή την εκδρομή, την

44. «Οι Ρώσοι φοιτηταί εν Αθήναις», εφημ. *Ακρόπολις*, 14-8-1903. Η εφημ. υπονοεί τις εκλογικές συγκεντρώσεις των υποψηφίων Δημάρχων (Δημοτικές Εκλογές) και την ανακοίνωση για το επικείμενο συλλαλητήριο διαμαρτυρίας των Μακεδονικών συλλόγων, «προς τον πεπολιτισμένον κόσμον και τα Μ. Ευρωπαϊκάς Δυνάμεις περί της δημιουργηθείσης αφορήτου καταστάσεως» στη Μακεδονία. Βλ. εφημ. *Εμπρός*, 13-8-1903.

45. Βλ. εφημ. *Σχριπ*, 12-8-1903, και *Εμπρός*, 14-8-1903.

«συνδρομήν του Γεωργίου Ηλ. Κωνσταντινίδου, όστις αφ' ενός μεν είνε σπουδαστής ρωσσικού Πανεπιστημίου και επομένως γνωρίζει τους φοιτητάς, αφ' ετέρου δε είνε Έλληνα, ούτως ώστε να εμπνέη πλήρη πεποίθησιν δια την ειλικρίνειαν και αμεροληψίαν του». Ακολουθεί έτσι σύντομο βιογραφικό του: «Ο κ. Κωνσταντινίδης είνε δευτεροετής φοιτητής της Ιατρικής εις το Πανεπιστήμιον της Μόσχας. Κατάγεται από καλήν οικογένειαν της Τραπεζούντος, όπου και επεράτωσε τας εγκυκλοπαιδικάς σπουδάς του εις το εκεί Ελληνικόν Γυμνάσιον. Είνε δε γυναικάδελφος του ομογενούς μεγαλεμπόρου κ. Αχιλ. Ασλανίδου, όστις είνε πρόεδρος της εν Ροστοβίω της Ρωσσίας πολυπληθούς και ανθηροτάτης ελληνικής κοινότητος. Μετά το τέλος των γυμνασιακών του μαθημάτων ο κ. Κωνσταντινίδης μετέβη εις Ρωσσίαν, όπου επί τινά έτη ησχολήθη εις την δυσχερή πράγματι εκμάθησιν της ρωσσικής γλώσσης και κατόπιν προσελθών εις συμπληρωματικάς γυμνασιακάς εξετάσεις, έλαβε την άδειαν να εγγραφή ως φοιτητής εις το Πανεπιστήμιον της Μόσχας. Εκεί διαμείνας επί δύο έτη και εξακολουθών ακόμη να σπουδάξη έλαβε την εμπειρίαν να γνωρίση και την Ρωσσίαν εν γένει και τον Ρώσσον φοιτητήν»⁴⁶. Πρόκειται για ακριβείς βιογραφικές πληροφορίες, που διασταυρώνονται, όπως θα δούμε πιο κάτω, με δεδομένα επίσημων τεκμηρίων.

6. Ακριβείς, όπως θα δούμε και πάλι πιο κάτω, και ενδιαφέρουσες, συνεπώς, από μια συγκριτική ιστορική οπτική, είναι και οι πληροφορίες που δίνει ο Κωνσταντινίδης για τον αριθμό των πανεπιστημίων (εννέα) και των φοιτητών τους (20.000 περίπου) στη Ρωσία και, ειδικότερα, για το αρχαιότερο πανεπιστήμιο της Μόσχας, που «περιλαμβάνει 4.500 φοιτητάς»⁴⁷. Εξίσου ενδιαφέρουσες, από την ίδια οπτική, είναι και οι πληροφορίες του για τη διαίρεση των πανεπιστημίων σε τέσσερις σχολές, τα πανεπιστημιακά κτίρια και τον εξοπλισμό τους, τις δωρεές και τη λειτουργία «συλλόγων κυριών», που ενισχύουν οικονομικά τους «απόρους φοιτητάς»⁴⁸, και κυρίως οι πληροφορίες του για τα «φοιτητικά εστιατόρια» και «οικοτροφεία», τα οποία, πέρα από τη διευκόλυνση των απόρων φοιτητών, συμβάλλουν τα μέγιστα στη «διαρκή συναναστροφήν και αδελφοποίησιν όλων των φοιτητών»⁴⁹. Πρόκειται, όπως τονίζει ο ίδιος, για «συναδελφικόν δεσμόν»,

46. Σ.ΠΟΤ..., «Οι Ρώσσοι φοιτηταί. Το άνθος ενός μεγάλου λαού. Συνέντευξις με τον κ. Κωνσταντινίδην», Α', εφημ. *Καιροί*, 21-8-1903. (Εικάζω ότι πρόκειται για τον Σπ. Α. Ποταμιάνο, συνεργάτη «ιστορικών αναγνώσμάτων» της εφημ.).

47. Στο ίδιο.

48. Στο ίδιο, Β', 22-8-1903.

49. Στο ίδιο, Γ', 23-8-1903.

που χαρακτηρίζει εξέισον και τις σχέσεις μεταξύ καθηγητών και φοιτητών. «Δεν υπάρχει εκεί εις τους καθηγητάς ο 'τύφος' [=αλαζονεία]. Δεν υπάρχει το ζύστκωμα και το ψηλό καπέλλο [...]. Ο καθηγητής αφ' ετέρου αγαπά μετά στοργής τον φοιτητήν και προσπαθεί να τον κάμη ίσον του εις τα γιώσεις και σπαδόν εις τας ιδέας του»⁵⁰.

γ. Από τις απαντήσεις του Κωνσταντινίδη, για το περιεχόμενο και την ποιότητα της κατάρτισης των ρώσων φοιτητών, προκύπτει μια έμμεση αλλά χαρακτηριστική ένδειξη για τη δική του αντίληψη για τη μελέτη της ιστορίας. Θα τονίσει, λοιπόν, πως ο ρώσος φοιτητής «εξετάζει το βάθος και όχι την επιφάνειαν. Αν πάρη μίαν ιστορίαν εις τα χέρια του ίσως δεν προσέξη πολύ εις τα ονόματα των Βασιλέων, ή εις τα ονόματα των στρατηγών και των τοποδεσιών, ή εις τας χρονολογίας ή και εις τα γεγονότα ακόμη. Θα εξετάση όμως: Τι με διδάσκει η ιστορία; Τι απαιτεί από μένα να πράξω; Τι νόημα θγαίνει από όλας αυτάς τας σελίδας; Και εις αυτό θα εντείνη [...] την προσοχήν και αυτό κυρίως θα εντυπώση εις τον νουν του. Μ' εννοείτε; Είνε πρακτικός και εις την μελέτην του ακόμη. Αν π.χ. μελετήση την ιστορίαν των τελευταίων χρόνων της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας δεν θα προσέξη ούτε εις τας χρονολογίας, ούτε εις τα ονόματα των υπάτων κτλ. Θα παρατηρήση κυρίως την ουσίαν, το δίδαγμα, το συμπέρασμα, το οποίον εις την περίστασιν αυτήν είνε ότι η διαφθορά των δημοκρατικών ηθών και η αχαλίνωτος και άφρων σκληροκρατία, φέρει κατ' ευθείαν εις την Μοναρχίαν. Αυτό θα παρατηρήση ο Ρώσος φοιτητής και αυτό θα συγκρατήση εις την μνήμην του. Όλα τα άλλα θα τα κλείση και πάλιν εις το βιβλίον του, χωρίς κανέν ενδιαφέρον προς αυτά»⁵¹. Μπορούμε, άραγε, να συσχετίσουμε αυτή την αντίληψη για την ιστορία με τον τρόπο διατύπωσης της «πραγματικότητας», τον οποίο υιοθετεί αργότερα στο Κοινωνικόν μας ζήτημα;

δ. Μια πιθανή συσχέτιση πρέπει να λάβει υπόψη της και τη συναφή απάντηση, που δίνει ο Κωνσταντινίδης, στην ίδια συνέντευξη, στο ερώτημα του δημοσιογράφου, με ποιες μελέτες ασχολούνται ιδίως οι φοιτητές: «Εκτός των επιστημονικών του κλάδου των, προτιμούν τας κοινωνιολογικάς, ψυχολογικάς, φιλολογικάς και καλλιτεχνικάς μελέτας. Παρατηρείται επίσης μεγάλη τάσις προς τας φυσικάς επιστήμας». Πρόκειται για απάντηση που δίνει τη δυνατότητα στο δημοσιογράφο να κλείσει ως εξής τη συνέντευξη: «Το τελευταίον και το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν του Ρώσου φοιτητού είνε ότι ομιλεί [sic] ελάχιστα περί πολιτικών, περί δε

50. Στο ίδιο, Δ', 25-8-1903. Η υπογράμμιση δική μου.

51. Στο ίδιο.

Εξωτερικής πολιτικής δεν ομιλεί σχεδόν ποτέ. Εκείνο που επικρατεί εις τας συζητήσεις των είναι η φιλολογία και τα κοινωνιολογικά ζητήματα»⁵².

Ο δημοσιογράφος των Καιρών ενδιαφέρθηκε να μάθει μόνο για τη ρωσική φιλολογία, γι' αυτό και ζήτησε τη βοήθεια του Κωνσταντινίδη, «όστις γνωρίζων καλά την Ρωσικήν γλώσσαν και ασχληθείς επί πολύ εις φιλολογικάς μελέτας ήτο ο καταλληλότερος δια να μου παράσχη τοιαύτην συνδρομήν»⁵³. Για τα «κοινωνιολογικά ζητήματα», όπως τα αντιλαμβάνονταν τότε ο Κωνσταντινίδης, δεν έχουμε, αντίθετα, κάποια ένδειξη, ούτε εξάλλου μπορούμε να εικάσουμε εάν ειπώθηκε κάτι περισσότερο στη συνέντευξη, που για ορισμένους λόγους ίσως δε δημοσιεύτηκε. Η μόνη ένδειξη αφορά την άποψη του φοιτητή Κωνσταντινίδη για τις ελάχιστες, «θεωρητικές» μόνο σχέσεις των ρώσων φοιτητών με την πολιτική. Μπορούμε άραγε να εικάσουμε αν συμεριζόταν καταρχήν και ο ίδιος αυτή την άποψη; Ποια «κοινωνιολογικά ζητήματα» επικρατούσαν στις συζητήσεις των φοιτητών, χωρίς να σχετίζονται στενά ή να προϋποθέτουν άμεση σχέση με την πολιτική (εσωτερική και εξωτερική); Ο Κωνσταντινίδης είχε υπόψη του το σύνολο του «φοιτητικού κόσμου» του Πανεπιστημίου της Μόσχας ή υπονοούσε μόνο τις συζητήσεις στο πλαίσιο της λειτουργίας του «Ιστορικο-φιλολογικού Συλλόγου», στον οποίο συμμετείχε ο ίδιος; Ποια ήταν τα θέματα των συζητήσεων «εντός του καταστήματος» του Συλλόγου, τα οποία προφανώς ενδιέφεραν και την Τσαρική εξουσία, όπως τονίζεται από το «συνάδελφό» του εκδρομέα Πλακτώφ; Μπορούμε να πάρουμε τοις μετρητοίς τη διαβεβαίωση του Κωνσταντινίδη, πως μέλη του Συλλόγου ήταν «όλοι οι επιστήμονες και φοιτηταί της Μόσχας»; Τι σήμαινε, τότε, στην Τσαρική Ρωσία ο όρος «φιλελεύθερος» και ποιος ήταν ο ρόλος του εν λόγω «Συλλόγου» και ειδικότερα του προέδρου του, πρίγκηπα Σ. Τρουμπετσκόι;

Πρόκειται για ερωτήματα, που δεν μπορούν ν' απαντηθούν από τις τότε «δηλώσεις», «συνομιλίες» και «συνεντεύξεις» του Κωνσταντινίδη. Γνωρίζουμε μόνο, πέρα από το περιεχόμενό τους, πως στο επίσημο γεύμα, που παρέθεσε στην Ολυμπία η Αρχαιολογική Εταιρεία προς τιμή των ρώσων εκδρομέων (19-8-1903), ο «φοιτητής κ. Κωνσταντινίδης ηγχαρίστησε θερμώς εκ μέρους των Ρώσων φοιτητών την Ελληνικήν Κυβέρνησιν παραχωρήσασαν πολεμικόν και προέπιεν υπέρ του Ελληνικού ναυτικού»⁵⁴. Ο ίδιος, εάν αληθεύει η σχετική

52. Στο ίδιο. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

53. ΣΠΟΤ..., «Η φιλολογία του Βορρά. Οι Ρώσοι συγγραφείς και ποιηταί», Α', στο ίδιο, 29-8-1903.

54. «Οι Ρώσοι φοιτηταί υμνούντες την Ελλάδα», εφημ. Σκριπ και Αστυ, 20-8-1903.

πληροφορία, συμμετείχε σε αντιπροσωπεία των ρώσων φοιτητών, που επισκέφθηκαν αρχικά τον Πρωθυπουργό και ύστερα τον Πρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, για να τους ευχαριστήσουν «εκ μέρους όλων των Ρώσων εκδρομέων» για τις διευκολύνσεις και τις εξαιρετικές περιποιήσεις με τις οποίες έγιναν δεκτοί στη χώρα⁵⁵. Ο ίδιος, τέλος, μόνος του αυτή τη φορά, θα επισκεφθεί το απόγευμα της 24-8-1903 τα γραφεία της εφημ. *Καιροί*, «ως αντιπρόσωπος των λοιπών συναδέλφων του», με την παράκληση να δημοσιέψει η εφημ. τις θερμές ευχαριστίες των ρώσων εκδρομέων στην κυβέρνηση⁵⁶. Το απόγευμα της επόμενης ημέρας, μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της εκδρομής, θα αναχωρήσει με ρωσικό ατμόπλοιο από τον Πειραιά για την Οδησό.

Η προηγούμενη διεξοδική παρουσίαση του «επεισοδίου» της εκδρομής των ρώσων φοιτητών στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 1903, επαληθεύει απολύτως τόσο την αρχική διαβεβαίωση του Χατζόπουλου προς τον Τσιριμώκο όσο και τις πληροφορίες του στο απόσπασμα της μεταγενέστερης επιστολής του: Ο Γ. Σκληρός πράγματι «πάτησε το πόδι του» στην Ελλάδα, ως φοιτητής του Πανεπιστημίου της Μόσχας, μαζί με τους άλλους φοιτητές-εκδρομείς, υπό την αρχηγία του καθηγητή Σ. Τρουμπετσκόι.

Στην Ελλάδα ο Σκληρός ήρθε ως δευτεροετής φοιτητής της Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Μόσχας, με συγκεκριμένες αντιλήψεις για την ιστορία και την κοινωνία, που θα μπορούσαν να αναχθούν τόσο στην ελληνική του καταγωγή, την οικογενειακή του κουλτούρα και τη γυμνασιακή του εκπαίδευση στην Τραπεζούντα όσο και στην εμπειρία του στην Τσαρική Ρωσία και, ειδικότερα, στα δυο αυτά χρόνια της φοιτητικής του ζωής. Δεν ήρθε, λοιπόν, ως ουδέτερος ή αφελής εκδρομέας. Μόλις «πάτησε το πόδι του» στον Πειραιά τοποθετήθηκε δημόσια για το σκοπό της επίσκεψης των ρώσων φοιτητών και διαχώρισε καθαρά το χαρακτήρα της από την επίσημη ρωσική πολιτική. Είναι πολύ πιθανό, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προς τον Πειραιά, να ενημερώθηκε από τηλεγραφήματα, που έφταναν στον αρχηγό της εκδρομής, για τη σχετική εχθρική αρθρογραφία ορισμένων αθηναϊκών εφημερίδων και τη συνακόλουθη αμφίδυμη στάση της κυβέρνησης⁵⁷.

55. «Οι Ρώσοι φοιτηταί. Αι χθεσιναί επισκέψεις των εις τον κ. Ράλλην», εφημ. *Καιροί*, 25-8-1903.

56. Στο ίδιο.

57. Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για την αποστολή τέτοιων τηλεγραφημάτων. Βλ. «Η άφιξις των Ρώσων Αρχαιολόγων», εφημ. *Εμπρός και Καιροί*, 6-8-1903.

Μπορούμε, συνεπώς, να εικάσουμε πως, με τη σύμφωνη γνώμη του Τρουμπετσκόι, επισκέφθηκε δυο από τις αθηναϊκές εφημερίδες, που εξαρχής απέρριψαν την εκδοχή του «ρωσικού τεχνάσματος», για να τονίσει τον επιστημονικό χαρακτήρα της επίσκεψης και τα φιλελληνικά αισθήματα των «φιλελεύθερων» επισκεπτών. Συνέβαλε, έτσι, αναμφισβήτητα, ως «έλληνας ρώσος φοιτητής», στη διάλυση της αρχικής καχυποψίας. Η επόμενη περιχοπή συνηγορεί ρητά γι' αυτή τη συμβολή του: «Η συνέντευξις την οποίαν δημοσιεύομεν εις άλλην στήλην μετά φοιτητού του Πανεπιστημίου της Μόσχας, Έλληνας την καταγωγήν, συνταξειδεύοντος και τούτου με τους Ρώσους φοιτητάς, θα φιμώση πιστεύομεν τα στόματα των μωρολόγων εκείνων όσοι εσχολίασαν εις βάρος των αισθημάτων τού ελληνικού λαού την κάθοδον των Ρώσων φοιτητών εις Αθήνας»⁵⁸.

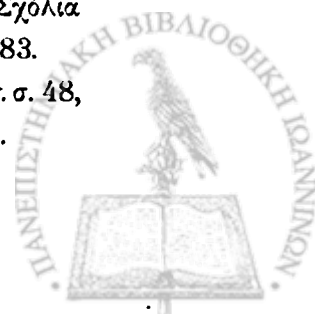
Η πληροφορία, που παρέχει ο Χατζόπουλος, στο πιο πάνω απόσπασμα της επιστολής του, πως δηλ. ο Κωνσταντινίδης, το 1908 στο Βερολίνο, τον «εβεβαίωσε πως πράγματι δεν τόξερε [«πως υπάρχει Πανσλαβιστική εταιρία»] ο Τρουμπετσκόϊ», πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής. Ενδεχομένως να μη γνώριζε ούτε ο ίδιος ο Κωνσταντινίδης την ύπαρξή της. Είχε, όμως, την ευκαιρία, μόλις «που πάτησε το πόδι του στην Ελλάδα», να γνωρίσει από κοντά τη «στενοκέφαλη μορφή» τού πατριωτισμού των «μωρολόγων εκείνων», που σχολίασαν εχθρικά την εκδρομή των ρώσων φοιτητών. Πρόκειται για χειροπιαστή, επιτόπια γνώση, της οποίας ο απόηχος θα είναι ευδιάκριτος, τέσσερα χρόνια αργότερα στις αναλύσεις του βιβλίου του, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την επόμενη συναφή περιχοπή: «Το τι εστί δε ο ελληνικός τύπος, όλοι πιστεύω, γνωρίζουν καλώς. Δυσκόλως ημπορεί κανείς να φαντασθή μάλλον τι αμαθέστερον, επιπολαιότερον, αοριστώτερον και ψευδέστερον, αποπλανών κυριολεκτικώς και αποστρεβλώνον το κοινόν, το μέγα μέρος του οποίου ως μόνον μέσον μορφώσεως έχει αυτόν!»⁵⁹. Πρόκειται για τον ίδιο απόηχο, που ανευρίσκεται και στην καταδίκη του «ψευτοπατριωτισμού», με τους δυο «αναπόφευκτους δορυφόρους του, ψευτοκλασικισμό και ψευτοβυζαντινισμό»⁶⁰.

Ο Κωνσταντινίδης έμεινε δυο εβδομάδες στην Ελλάδα. Κατά τις μέρες (4 έως 5) της παραμονής του στην Αθήνα, πέρα από τις «δημοσιογραφικές»

58. «Ρώσοι και Έλληνες», εφημ. *Το Αστύ*, 12-8-1903.

59. Γ. Σκληρού, «Το Κοινωνικόν μας ζήτημα», στο Γ. Σκληρού, *Έργα* (Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια Λουκάς Αξελός), εκδ. «Επικαιρότητα», Αθήνα 1976, σ. 120. Πρβ. και σ. 82-83.

60. Στο άρθρο του στο *Νουμά* (Νοέμβριος 1907). Βλ. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου, *ό.π.* σ. 48, σημ. 1 και σ. 49 (για τον «διεφθαρμένο τύπο»). Πρβ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 116-117 και 131.

συναντήσεις του, είχε ασφαλώς την ευκαιρία να γνωρίσει όχι μόνο τα «λαμπρά κτίρια, τους δρόμους και τας ωραίας πλατείας» της πρωτεύουσας⁶¹, αλλά και να συγκρίνει το κόστος της ζωής – για «πρωτοφανή φθήνια» μίλησε ο ρώσος φοιτητής Πλακτώφ – μ' εκείνο της Μόσχας. Δεν ξέρουμε αν αγόρασε ελληνόγλωσσα ή κάποια από τα ξενόγλωσσα βιβλία, κυρίως στη ρωσική γλώσσα, τα οποία είχε τοποθετήσει στις προθήκες του βιβλιοπωλείου του ο Κ. Ελευθερουδάκης, ειδικά με αφορμή αυτή την εκδρομή⁶², και αν επισκέφθηκε τη λεγόμενη «Διεθνή Έκθεση Αθηνών», που είχε πρόσφατα ανοίξει⁶³. Είναι, αντίθετα, βέβαιο πως είχε την ευκαιρία να γνωρίσει, έστω διαστικά, όψεις της ελληνικής επαρχίας (Ελευσίνα, Κατάκωλο, Ιτέα, Κόρινθο, Ναύπλιο και Άργος), μαζί με τις θερμές εκδηλώσεις κατοίκων της⁶⁴, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των εκδρομέων στους παρακείμενους αρχαιολογικούς χώρους. Η σύντομη επίσκεψή του στον πρωθυπουργό και στην Αρχαιολογική Εταιρεία, δηλ. σε εκπροσώπους της «επίσημης» Ελλάδας, μάλλον έτεινε να συμπληρώσει την εμπειρία που αποκόμισε από τις ξεναγήσεις στα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους⁶⁵.

Υπάρχει, τέλος, μια έγκυρη μαρτυρία που αφορά το ταξίδι του στην Ελλάδα από την άποψη της γλώσσας. Έλληνας, «τουρκομερίτης» ο ίδιος, έρχεται στην Ελλάδα και εντυπωσιάζει το δημοσιογράφο – συνομιλητή του: «Εις καθαρεύουσιν ελληνικήν γλώσσαν, την οποίαν ομιλεί απταιστώς, μας είπε [ο Κωνσταντινίδης] τα εξής [...]», σημειώνει εμφαντικά ο δημοσιογράφος⁶⁶. Είναι προφανές πως ο Κωνσταντινίδης μιλάει άπταιστα την καθαρεύουσα, όχι μόνο γιατί θεωρεί, ενδεχομένως, «επίσημο» το χαρακτήρα της συνέντευξης, σε μια εφημερίδα που γραφόταν στην καθαρεύουσα, αλλά κυρίως γιατί ο κλασικιστικός προσανατολισμός του περιεχομένου της εκπαίδευσής του στο ελληνικό γυμνάσιο της Τραπεζούντας τον οδήγούσε αποκλειστικά προς ένα ομόλογο γλωσσικό ενέργημα. Μπορώ να

61. «Τι μας είπεν ο Έλλην ρώσος φοιτητής», *ό.π.*

62. Λυκόφρων, «Ρωσικά βιβλία», *εφημ. Καιροί*, 14-8-1903. Πρβ. *εφημ. Εμπρός*, 12-8-1903.

63. «Η διεθνής έκθεσις Αθηνών», *εφημ. Σκριπ*, 31-7-1903.

64. «Οι Ρώσοι φοιτηταί», *εφημ. Καιροί*, 25-8-1903.

65. Στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα θα αναφερθεί* ρητά στους «Ράλληδες και Θεοτόκηδες [...] φρόνιμα παιδιά μιας οικογένειας [...]». Βλ. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 137. Ασφαλώς η κριτική του στην πολιτική των «μεγάλων ιστορικών παραδόσεων» (στο ίδιο, σ. 116), προϋποθέτει, τουλάχιστο ως μνημονικό σχόλιο, την εμπειρία των επισκέψεών του στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μουσεία του «τόπου».

66. «Συνέντευξις μετά φοιτητού Έλληνο», *ό.π.*

εικάσω βάσιμα πως ο Κωνσταντινίδης, που έρχεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα, τον Αύγουστο του 1903, με τη σκευή της οικογενειακής («καλή οικογένεια της Τραπεζούντος») και γυμνασιακής του παιδείας στη γλωσσική πρακτική του, είχε μικρή σχέση με την ιστορία και τα διακυβεύματα του γλωσσικού ζητήματος. Δεκαπέντε χρόνια μετά το γλωσσικό κήρυγμα του Ψυχάρη (1888) και δυο χρόνια από τα «Ευαγγελιακά» (1901), ζώντας ο Κωνσταντινίδης έξω από το ελληνικό κράτος και μακριά από την Κωνσταντινούπολη, θα τοποθετηθεί «φυσικά» και «αυθόρμητα» υπέρ της καθαρεύουσας, όπως την είχε μάθει από το λόγιο πατέρα του και τους δασκάλους του στην εκπαίδευση. Θα χρειαστεί να περάσουν τέσσερα χρόνια και νέες εμπειρίες, σε διαφορετικές συγκυρίες, για να μπορέσει να τοποθετηθεί δημόσια στο γλωσσικό ζήτημα και να υποδείξει τις κοινωνικές προϋποθέσεις, με τις οποίες οι δημοτικιστές μπορούν να συμβάλουν «εις την γενικήν αναγέννησιν της κοινωνίας μας»⁶⁷, και να μπορέσει και ο ίδιος να γράψει – παλινδρομώντας, όπως είναι γνωστό – στη ζωντανή γλώσσα και, προς το τέλος της ζωής του, «στο νέο γλωσσικό μεικτό σύστημα», αφού έβρισκε πια την καθαρεύουσα «ανυπόφορη, νεκρή και κρύα»⁶⁸.

Οι δυο εβδομάδες παραμονής του στην Ελλάδα, με το αυστηρό πλαίσιο και τον καθορισμένο χαρακτήρα της εκδρομής, δεν του επέτρεψαν ασφαλώς ούτε να προσέξει το *Νουμά*, που είχε πια προσχωρήσει καθαρά στο στρατόπεδο των δημοτικιστών, κι ούτε φυσικά να αποκομίσει συστηματική γνώση «μελετώντας τον τόπο μας», όπως ήθελε ο Ραμάς. Παρ' όλα αυτά, ο Κωνσταντινίδης μπόρεσε εμπειρικά να συλλάβει όψεις της καθημερινότητας στην ελληνική κοινωνία και κυρίως συγκεκριμένες μορφές της κρατικής εθνικιστικής ιδεολογίας, όπως αποτυπώθηκαν στο μηχανισμό ενημέρωσης – πληροφόρησης (εφημερίδες) και στην αντιφατική πολιτική στάση της κυβέρνησης: Η απουσία επίσημης υποδοχής συνοδεύτηκε από έμπρακτη και αποτελεσματική διευκόλυνση, που συμπεριλάμβανε, ωστόσο, την παρουσία ισχυρής συνοδείας αστυνομικών, «προς αποφυγήν δυστυχήματος εκ του συνωστισμού» [sic], σύμφωνα με δηλώσεις του διευθυντή της αστυνομίας⁶⁹, ή «χάριν αυτών», των φοιτητών, όπως έγραφαν άλλες εφημερίδες⁷⁰. Όλα αυτά ήταν τότε κατάδηλα για τον Κωνσταντινίδη και θα του χρησιμέψουν ως εμπειρική ένδειξη της «πραγματικότητας», στην ανάλυση του

67. Το Κοινωνικόν μας ζήτημα, ... σ. 130.

68. Βλ. Γ. Σκληρός, *ό.π.*, σ. 164.

69. Βλ. εφημ. *Σχημα*, 8-8-1903. Πρβ. τον ειρωνικό τόνο της εφημ. *Ακρόπολις*, 11-8-1903.

70. Βλ. π.χ. εφημ. *Εμπρός*, 24-8-1903.

«κόσμου της φαντασίας», των «μεγάλων ιστορικών παραδόσεων», την οποία θα φιλοτεχνήσει στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*⁷¹. Γι' αυτό, λοιπόν, θα διηγηθεί στο Χατζόπουλο, το 1908 στο Βερολίνο, «όλο το επεισόδιο», που χρησιμεύει και στον τελευταίο να επισημάνει τον ιστορικό λόγο για τον οποίο «τυφλώνει αυτή η μανία των ρωμιών, που θέλουν να πιστεύη όλος ο κόσμος την ιστορία, όπως τα θέλουν αυτοί για τα φακιρικά τους όνειρα»⁷². Ασφαλώς η αντίληψή του για την ιστορία και οι προτιμήσεις του για τις φιλολογικές και κοινωνιολογικές μελέτες, όπως τις ανιχνεύσαμε έμμεσα πιο πάνω, στο περιεχόμενο της συνέντευξής του στην εφημ. *Καιροί*, προϋπέθεταν σχήματα σκέψης, τα οποία είχαν υιοθετηθεί, με βάση συγκεκριμένες εμπειρίες, στα δυο πρώτα χρόνια της φοιτητικής του ζωής στη Μόσχα. Ας δούμε πιο διεξοδικά αυτή την περίοδο.

V

Ο Γ. Σκληρός γράφτηκε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Μόσχας, το Σεπτέμβριο του 1901. Για ποιο λόγο επέλεξε αυτή τη σχολή, μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε. Έκλεινε σε λίγο τα 22 του χρόνια και, πιθανότατα, «επί τινα έτη» μετά το τέλος των γυμνασιακών του σπουδών (1897) στην Τραπεζούντα, ασχολήθηκε στη Ρωσία, κοντά στο γαμπρό του ή τ' αδέρφια του, με εμπορικές δραστηριότητες και, παράλληλα, με τη «δυσχερή εκμάθησιν της ρωσικής γλώσσης». Η πληροφορία, που έδωσε ο ίδιος στη συνέντευξή του στην εφημ. *Καιροί*, πως δηλ. προσήλθε «εις συμπληρωματικές γυμνασιακάς εξετάσεις», για να του επιτραπεί να γραφτεί ως φοιτητής στη Σχολή, επιβεβαιώνεται από σχετικά επίσημα έγγραφα του Πανεπιστημίου της Μόσχας⁷³.

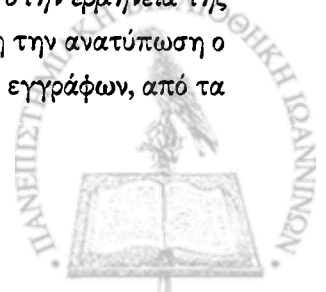
Ποια ήταν η κατάσταση σ' αυτό το πανεπιστήμιο, την ακαδημαϊκή χρονιά 1901-1902, όταν δηλ. ο Σκληρός ήταν πρωτοετής φοιτητής; Πέρα από τις κτιριακές εγκαταστάσεις και τον εξοπλισμό του, που εντυπωσιάζουν το νεαρό Σκληρό⁷⁴, και το καθιερωμένο πρόγραμμα τήρησης των πανεπιστημιακών υποχρεώσεων,

71. Το *Κοινωνικόν μας ζήτημα*, ... σ. 116-121.

72. Βλ. εδώ, σημ. 8.

73. Για το θέμα αυτό βλ. Χρίστος Α. Τέζας, *Γεώργιος Σκληρός. Συμβολή στην ερμηνεία της πρώιμης σκέψης του*, Ιωάννινα 2008 (ανατύπωση), σ. 63. (Δυστυχώς σ' αυτή την ανατύπωση ο σ. δε συμπεριέλαβε σε «Παράρτημα» το πλήρες κείμενο αυτών των επίσημων εγγράφων, από τα οποία αντλεί τις πληροφορίες του).

74. Βλ. εδώ σημ. 48.

εκκρεμούσε η αναγγελία των νέων κυβερνητικών μέτρων για τα πανεπιστήμια και τα ανώτερα εκπαιδευτικά – ερευνητικά ιδρύματα. Ο υπουργός Παιδείας της Τσαρικής εξουσίας, στρατηγός Π.Σ. Βάνοφσκι (P.S. Vannovskii), είχε υποσχεθεί, τον Απρίλη του 1901, τόσο την αναθεώρηση του παλιού νομικού πλαισίου του 1884 για τα πανεπιστήμια όσο και την κατάργηση των λεγόμενων «προσωρινών κανονισμών» του 1899, με βάση τους οποίους αποβάλλονταν από αυτά και στρατεύονταν υποχρεωτικά όσοι φοιτητές συλλαμβάνονταν να υποκινούν ή να οργανώνουν ομαδικές ταραχές, για «συστηματική προμελετημένη αποχή από τα μαθήματα», μέσα ή έξω από τα πανεπιστήμια. Επρόκειτο για «πυροσβεστική» αναγγελία, για να καταλαγιάσουν και να διαλυθούν οι νέες μαζικές διαμαρτυρίες – διαδηλώσεις των φοιτητών, το Γενάρη – Φλεβάρη του 1901⁷⁵.

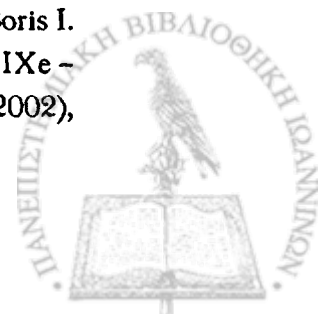
Οι δυο κύριες διεκδικήσεις αυτών των φοιτητικών διαδηλώσεων, που κορυφώθηκαν ειδικότερα στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας προς το τέλος Φλεβάρη του 1901, αφορούσαν την εξασφάλιση μιας ορισμένης «αυτονομίας» του πανεπιστημίου, έναντι της πολιτικής εξουσίας, και του δικαιώματος των φοιτητών να οργανώνονται και να δρουν συλλογικά μέσα σε φοιτητικές ενώσεις – συλλόγους⁷⁶.

Είναι προφανές πως δεν μπορώ να επιδοθώ εδώ σε μια ευρύτερη παρουσίαση των πολιτικών και ιδεολογικών αιτημάτων και αντιπαραθέσεων, που συνδέονται με την εμφάνιση νέων κατηγοριών διανοουμένων και ειδικότερα της λεγόμενης τότε «επαναστατικής инτελιγκέντσιας»⁷⁷, ούτε, επιπλέον, σε μια σύντομη έστω

75. Αντλώ από το χρήσιμο βιβλίο του Samuel D. Kassow, *Students, Professors and the State in Tsarist Russia*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1989, σ. 119-140. Πρβ. την πολεμική του Λένιν εναντίον των «προσωρινών κανονισμών» του 1899, στο Β.Ι. Λένιν, *Για την Αγωγή και την Παιδεία*, τόμ. 1, «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1987, σ. 93-98 και σ. 456, όπου δημοσιεύονται χαρακτηριστικά αποσπάσματα αυτών των πανεπιστημιακών «κανονισμών».

76. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 141.

77. Για τον όρο «ιντελιγκέντσια» και τις διάφορες χρήσεις του βλ. Christophe Charle, *Les intellectuels en Europe aux XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*, Seuil, Paris 1996, σ. 246-255. Ενδιαφέρουσες σχετικές απόψεις αναπτύσσονται και στο Αλέξανδρος Α. Χρύσης, *Φιλοσοφία και χειραφέτηση. Το ζήτημα των διανοουμένων από τον Marx ως την Οκτωβριανή Επανάσταση*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα 1996, κυρίως τις σ. 171-238. Για μια πρόσφατη ανάλυση της πολυσημίας του όρου, στο πλαίσιο των πολιτικο-ιδεολογικών συγκρούσεων αυτής της περιόδου, βλ. Boris I. Kolonickij, «Les identités de l'intelligentsia russe et l'anti-intellectualisme. Fin du XIXe – début du XXe siècle», *Cahiers du Monde russe*, τόμ. 43, τχ. 4 (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2002), σ. 601-616.

έκθεση της κοινωνικής λειτουργίας των ρωσικών πανεπιστημίων. Περιορίζομαι απλώς να τονίσω πως τα ζητήματα πολιτικής ιδεολογίας και τακτικής, που συνδέονταν αναπόσπαστα με τις ανωτέρω διεκδικήσεις, έτειναν να διαχωρίσουν το λεγόμενο τότε «φοιτητικό κόσμο», καταρχήν σε δυο μεγάλες ομάδες. Η μεγαλύτερη ομάδα, ανομοιογενής ασφαλώς, πρόβαλλε το αίτημα της ακαδημαϊκής – πανεπιστημιακής ελευθερίας, χωρίς να το συνδέει υποχρεωτικά και άμεσα με κάποια γενικότερη πολιτική έκφραση και σύστοιχη πρακτική. Όλοι αυτοί ήταν τότε γνωστοί με τη γενική προσωνυμία «ακαδημαϊκοί». Σ' αντίθεση μ' αυτούς, μια σαφώς μικρότερη ομάδα, εξίσου ανομοιογενής, επιδίωκε τη σύνδεση του φοιτητικού κινήματος με ευρύτερες κοινωνικο-πολιτικές ομάδες, για την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού. Επρόκειτο για τους επονομαζόμενους «πολιτικούς». Και στις δυο ομάδες, όπως συνάγεται από ενδείξεις εκείνης της περιόδου, συνυπήρχαν «μετριοπαθείς», «ριζοσπάστες» και «αδιάφοροι»⁷⁸. Το Σεπτέμβρη του 1903, ο Λένιν επικρίνοντας τις σχετικές αναλύσεις των «σοσιαλ-επαναστατών» – δηλ. του κόμματος των λεγόμενων «εσέρων» (από τα αρχικά των δυο λέξεων: SR) – διέκρινε έξι πολιτικές ομάδες στους φοιτητές: Τους «αντιδραστικούς», τους «αδιάφορους», τους «ακαδημαϊκούς», τους «φιλελεύθερους», τους «σοσιαλ-επαναστάτες» και τους «σοσιαλδημοκράτες» («μπολσεβίκους»)⁷⁹.

Δεν έχουμε κάποια ένδειξη εάν ο Σκληρός, το Σεπτέμβρη του 1901, είχε ορισμένες, σχηματισμένες από πριν, πολιτικές αντιλήψεις – η ριζική κριτική του διπλού φεουδαλικού καθεστώτος («τούρκικου» και «ρωμαίικου»), που διατυπώνεται στην πιο πάνω περιχοπή της απάντησής του στον Ίδα – είναι μεταγενέστερη και προϋποθέτει αναντίρρηση τη θεωρητική του προσχώρηση στο μαρξισμό των αναλύσεων του Γ. Πλεχάνωφ. Ακόμα κι αν δεχτούμε πως είχε «δει με τα μάτια του» και «ένοιωσε» την «τυραννία» του ενός και τη «φαυλότητα» του άλλου, – η διατύπωση παραπέμπει σε προϋπάρχουσες εμπειρίες κι όχι σε ταυτόχρονη θεωρητική επεξεργασία – χρειάστηκε ασφαλώς το εννοιολογικό οπλοστάσιο τού εν λόγω μαρξισμού και, όπως εύκολα φαίνεται στο ίδιο απόσπασμα, την έννοια τού «φεουδαλικού καθεστώτος», για να μετασχηματίσει την ανάμνηση αυτών των εμπειριών σε θεωρητική κριτική. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δε γνωρίζω πόσο χρόνο χρειάστηκε για να προσανατολιστεί, ως πρωτοετής φοιτητής, στον ορίζοντα των φοιτητικών πολιτικών ομαδοποιήσεων στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας.

78. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 143-147.

79. Β.Ι. Λένιν, *ό.π.*, σ. 152.

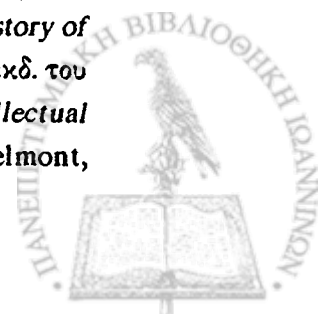
Μπορώ, λοιπόν, να εικάζω – όσο δεν υπάρχουν σχετικά τεκμήρια – πως η ακαδημαϊκή χρονιά 1901-1902, τουλάχιστο το πρώτο, χειμερινό εξάμηνό της, ήταν για το Σκληρό περίοδος αναγκαίας διερευνητικής προσαρμογής τόσο ως προς τις ακαδημαϊκές απαιτήσεις της Ιατρικής Σχολής όσο και ως προς την κατανόηση του μωσαϊκού των φοιτητικών πολιτικών αντιλήψεων. Μπορώ, ωστόσο, να εικάζω, επιπλέον, πως τα γεγονότα που συνδέθηκαν με τη σύγκληση της μαζικής συγκέντρωσης – απαγορευόταν κάθε τέτοια συγκέντρωση, με βάση τους «προσωρινούς κανονισμούς» του 1899 – δηλ. η δημόσια διαφωνία-αντίθεση ανάμεσα στους «ακαδημαϊκούς» και τους «πολιτικούς» φοιτητές για τα αιτήματά της, η εισβολή της Τσαρικής αστυνομίας στο Πανεπιστήμιο (Μάρτης 1902), οι συλλήψεις φοιτητών, η φυλάκιση των συλληφθέντων και η εκτόπιση ορισμένων από αυτούς στη Σιβηρία⁸⁰, δεν πέρασαν τουλάχιστο απαρατήρητα για το Σκληρό. Μήπως αυτά τα γεγονότα καθόρισαν και την επιλογή του να γίνει μέλος της «Ιστορικο-φιλολογικής Εταιρείας» (ή «Συλλόγου», όπως έλεγε ο ίδιος δυο χρόνια αργότερα στην Ελλάδα); Συμμετείχε, άραγε, στην πρώτη τυπική συγκέντρωσή της, στην οποία ο πρίγκηπας Σ. Τρουμπετσκόι εκλέχτηκε πρόεδρος της από τους 800 και πάνω παριστάμενους φοιτητές, στις 16 Μαρτίου 1902; Δεν το γνωρίζω.

VI

Η ίδρυση της «Ιστορικο-φιλολογικής Εταιρείας» (“*Studencheskoe Istoriko-Filologicheskoe obshtestvo*”) οφειλόταν κυρίως στις ενέργειες του Σ. Τρουμπετσκόι και μπορεί να εξηγηθεί με βάση προηγούμενες αντιλήψεις του για την ακαδημαϊκή λειτουργία του Πανεπιστημίου, όπως μορφοποιήθηκαν στα νέα δεδομένα της πολιτικής συγκυρίας του τέλους του 1901. Καθηγητής της φιλοσοφίας, από το 1900, στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, πολύγλωσσος και γνώστης των δυτικοευρωπαϊκών φιλοσοφικών τάσεων της εποχής του, επιχειρούσε να εκφράσει στο φιλοσοφικό πεδίο μια ορισμένη ιδεαλιστική αντίληψη, την οποία ο ίδιος ονόμαζε «συγκεκριμένο ιδεαλισμό»⁸¹. Μέλος, ως

80. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 165-172.

81. Είναι προφανές ότι δεν μπορώ να επεκταθώ σε μια παρουσίαση της εξέλιξης των φιλοσοφικών του αντιλήψεων. Βλ. γι' αυτές διεξοδικά, από μια «φίλια» οπτική, V.V. Zenkovsky, *A history of Russian Philosophy*, μτφρ. G.L. Kline, τόμ. II, Routledge, London 2003 (ανατ. τής έκδ. του 1953), σ. 794-811, Martha Bohachevsky – Chomiak, *Sergei N. Trubetskoï. An intellectual among the Intelligentsia in Prerevolutionary Russia*, Nordland Publishing Co., Belmont,

φοιτητής, του φιλοσοφικού «κύκλου» του Λ.Μ. Λοπάτιν – είδαμε πιο πάνω να συμμετέχει και αυτός στην εκδρομή στην Ελλάδα – θα αναλάβει το 1900, την έκδοση του περιοδικού *Ζητήματα Φιλοσοφίας και Ιστορίας*⁸² και θα προσανατολιστεί, ιδιαίτερα μετά τη βίαιη καταστολή της γενικής φοιτητικής απεργίας του 1899, προς μια μετριοπαθή εκδοχή ενός «συνταγματικού φιλελευθερισμού», με πυρήνα την επιδίωξη της «αυτονομίας» του πανεπιστημίου έναντι της πολιτικής. Για τον Τρουμπετσκόι η εκπαίδευση αποτελούσε αυτοσκοπό και «η πανεπιστημιακή αυτονομία μπορούσε να επιτευχθεί μόνο όταν οι φοιτητές και κοινωνία κατανοούσαν τη λειτουργία του πανεπιστημίου – που ήταν η παραγωγή επιστημόνων σε κάθε επιστημονικό κλάδο»⁸³. Αυτή η «απολιτική» ιδεολογία του ακαδημαϊσμού, που αποτέλεσε τη μόνιμη αφετηρία της δράσης του Τρουμπετσκόι, θα δοκιμαστεί ποικιλότροπα έως το τέλος της ζωής του.

Όταν ο υπουργός Βάνοφσκι εξάγγειλε επίσημα τους νέους «προσωρινούς κανονισμούς» για τους φοιτητές, το Δεκέμβρη του 1901, που τους έδιναν, υπό αυστηρά καθορισμένες προϋποθέσεις (εποπτεία καθηγητών με πρυτανική απόφαση), το δικαίωμα να «οργανώνουν βιβλιοθήκες, αίθουσες συνεστιάσεων, μουσικές λέσχες, ομάδες συζητήσεων, θεατρικούς ομίλους κ.τ.ό.»⁸⁴, ο Τρουμπετσκόι έκρινε πως αυτοί οι κανονισμοί μπορούσαν να αποτελέσουν ευκαιρία για ένα πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της «αυτονομίας» του πανεπιστημίου. Ταξίδεψε,

---

Massachusetts, 1976, σ. 33-80 (Πρόκειται για τη μόνη, όσο γνωρίζω, συνθετική βιογραφία του), P. Gaidenko (2005), “Trubetskoï, Sergei Nikolaevich”, *Encyclopedia of Philosophy*, (ed. Donald M. Borchert), τόμ. 9, Thomson / Gale, New York 20062, σ. 532-534, και Nikolaj Plotnikov, “Sergei N. Trubetskoï and the concept of ‘Subject’ in the history of Russian thought”, *South East European Thought*, τχ. 69 (2009), σ. 197-208. Για τους σοβιετικούς ιστορικούς της φιλοσοφίας ο Τρουμπετσκόι ανήκε στους συνεχιστές της «μυστικής φιλοσοφίας» του Β. Σολοφιάφ. Βλ. π.χ. Μ.Τ. Γιοφτσούκ κ.ά., *Σύντομη ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Α.Β. Κωνσταντίνου, έκδ. – επιμ. Βαγγέλη Νικολάου, Επίκουρος, Αθήνα 1963, σ. 605, ή στην «ανορθολογική διαλεκτική του ρωσικού ιδεαλισμού». Βλ. π.χ. *Histoire de la dialectique marxiste. Etape léniniste*, Ed. du Progrès, Moscou, 1978, σ. 387 και 400. Πρβ. Α.Π. Πολιακόφ, στο λήμμα «Σ.Ν. Τρουμπετσκόι», *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* (ελλ. έκδ.), «Ακάδημος», Αθήνα 1983, τόμ. 33, σ. 339-340.

82. Βλ. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 30 και 70. Ο Πλεχάνωφ είχε χαρακτηρίσει, από το 1892, το περιοδικό και τους «υποτιθέμενους σοφούς» του, ανάμεσά τους και τον Λοπάτιν, ως «φιλοσοφική περιβολή της νικηφόρας αντίδρασης». Βλ. την Εισαγωγή του στη ρωσική μετάφραση του έργου του Φρ. Ενγκελς, *Ο Λουδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, στο <http://www.marxists.org/archive/plekhanov/1892/engels/intro.html> (αγγλική μτφρ.).

83. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 85.

84. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 154.

έτσι, στην Πετρούπολη, για να εξασφαλίσει την κυβερνητική συγκατάθεση και κατόρθωσε, συνεργαζόμενος με ομοϊδεάτες συναδέλφους του και φοιτητές της μετριοπαθούς πτέρυγας των λεγόμενων «ακαδημαϊκών» φοιτητών, να ιδρύσει την Εταιρεία και να συντάξει τον κανονισμό λειτουργίας της⁸⁵. Όπως έγραψε τότε, στον αδελφό του Ευγένιο, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Κιέβου, «η πιο σημαντική διάταξη του καταστατικού της Εταιρείας είναι η άγραφή – δηλ. ούτε απεργίες ούτε ταραχές θα έχουν την παραμικρή επίπτωση πάνω της [...]. Σ' αυτούς τους ταραγμένους καιρούς οι ακαδημαϊκές λειτουργίες της Εταιρείας δε θα ανασταλούν. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αυτή πρέπει να γίνει το επίκεντρο της ακαδημαϊκής ελευθερίας»⁸⁶.

Η Τσαρική εξουσία, μετά την καταστολή των μαζικών φοιτητικών διαδηλώσεων, το Γενάρη-Φλεβάρη του 1902, έκρινε πως, για ν' αποφευχθούν στο μέλλον παρόμοια γεγονότα, θα ήταν πολιτικά αποτελεσματικό να υπάρξει πιο ευδιάκριτη ανταπόκριση στα φοιτητικά αιτήματα. Πράγματι τον Αύγουστο του 1902, με την έκδοση νέων, βελτιωμένων διυπουργικών κατευθύνσεων, η Τσαρική κυβέρνηση επέτρεψε «για πρώτη φορά από τα μέσα του 1880 τη λειτουργία οργανώσεων στα πανεπιστήμια, στις οποίες καθηγητές και φοιτητές από κοινού θα μπορούσαν να συγκεντρώνονται κατά κάποιο τρόπο άτυπα και να συζητούν ζητήματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος»⁸⁷. Ο Τρουμπετσκόι είχε τώρα και επίσημα τη δυνατότητα να «εγκαινιάσει και τυπικά» τη λειτουργία της Εταιρείας. Το έπραξε με δημόσια τελετή (6-10-1902), τονίζοντας από την αρχή πως «αυτή η Εταιρεία όφειλε να έχει στόχο της την αυτονομία του πανεπιστημίου»⁸⁸.

Σύμφωνα με τον κανονισμό λειτουργίας της, η Εταιρεία οργάνωσε επιμέρους τμήματα, στα οποία, υπό την προεδρία καθηγητή-μέλους της, άρχισαν να συζητούνται συστηματικά, με τη μορφή πανεπιστημιακών σεμιναρίων, φιλοσοφικά και ιστορικά θέματα. Οι φοιτητές – μέλη της από κάθε σχολή – μάθαιναν να μελετούν βιβλία και άρθρα για τα θέματα των συζητήσεων και να συντάσσουν

85. Βασική πηγή για την ίδρυση της Εταιρείας αποτελεί το άρθρο του γραμματέα της, φοιτητή τότε, Α. Anisimov', "Kniaz' S.N. Trubetskoi i Moskovskoe studenchestvo", *Voprosy Filosofii i Psichologii*, no 1 (1906). Βλ. κυρίως τις σ. 165-167 (Ευχαριστώ την κυρία Τατιάνα Τριανταφυλλίδη, που με διευκόλυνε στην πρόσβασή του, και την κυρία Αναστασία Νταβίντοβα, που μετέφρασε στα ελληνικά εκτενή αποσπάσματά του.)

86. Παρατίθεται από την Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 95-96.

87. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 172-173.

88. Α. Anisimov', *ό.π.*, σ. 167 και 168-173 (για την ομιλία του Τρουμπετσκόι).

σχετικές εργασίες⁸⁹. Από τη σχετική βιβλιογραφία πληροφορούμαστε πως λειτούργησαν τμήματα ιστορίας, κοινωνικών και ιστοριοφιλολογικών σπουδών. Τέλος, στο τμήμα φιλοσοφίας γνωρίζουμε πως προήδρευσε ο καθηγητής Λ. Λοπάτιν⁹⁰. Μπορώ να εικάσω πως όλοι οι καθηγητές-συνοδοί στην εκδρομή της Εταιρείας στην Ελλάδα συμμετείχαν κατά ειδικευση στις συζητήσεις των διαφόρων τμημάτων της Εταιρείας.

Δε γνωρίζω εάν σώζεται κάποιος ονομαστικός κατάλογος των μελών της. Το άρθρο του Α. Anisimov' δε συμπεριλαμβάνει (σε παράρτημα) κάτι σχετικό. Οι σχετικές πληροφορίες της εξειδικευμένης βιβλιογραφίας, την οποία συμβουλευτήκα, μας παρέχουν μόνο το συνολικό αριθμητικό δυναμικό της: «Στις 16 Μαρτίου 1902, ημέρα της πρώτης τυπικής συνάντησης, η Εταιρεία αριθμούσε πάνω από 800 μέλη. Τον πρώτο χρόνο της ύπαρξής της έφτασε πάνω – κάτω τα 1.000»⁹¹.

Ακόμα κι αν θεωρήσουμε υπερβολικά υψηλό αυτό τον αριθμό των μελών της, είναι βέβαιο πως η ίδρυσή της προσέλκυσε με το μέρος της ένα σημαντικό τμήμα του συνολικού αριθμού των φοιτητών στο πανεπιστήμιο. Ο αριθμός των 4.500 φοιτητών, τον οποίο έδωσε ο Σκληρός στη συνέντευξή του στην εφημ. *Καιροί για το Πανεπιστήμιο της Μόσχας*, την ακαδημαϊκή χρονιά 1902-1903, δεν είναι μακριά από την πραγματικότητα. Από επίσημη στατιστική, γνωρίζουμε πως την επόμενη χρονιά (1903-1904) έφτασε τους 5.070 εγγεγραμμένους φοιτητές⁹². Αν, συνεπώς, δεχτούμε πως οι πληροφορίες για τον αριθμό των μελών της Εταιρείας είναι ακριβείς κι όχι ιδεολογικά προκατειλημμένες (στο πλαίσιο του ευνόητου προσανατολισμού Ρώσων «εμιγκρέδων»), τότε είναι σαφές πως ο Τρουμπετσκόι κατόρθωσε να οργανώσει στην Εταιρεία του γύρω στο 20% του συνολικού αριθμού των φοιτητών του πανεπιστημίου, την ακαδημαϊκή χρονιά 1902-1903.

Ο ισχυρισμός, συνεπώς, του Σκληρού πως σ' αυτή την Εταιρεία (Σύλλογο) «είνε μέλη όλοι οι επιστήμονες και φοιτηταί της Μόσχας»⁹³, δεν αληθεύει. Διατυπώθηκε ασφαλώς, για ν' αντικρουστεί η κατηγορία περί «πανσλαβιστικού τεχνάσματος», όπως είδαμε διεξοδικά πιο πάνω, και εκφράζει μόνο την αίσθηση

89. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 173.

90. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 97.

91. Στο ίδιο, σ. 96.

92. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 411 (πίν. Α-6).

93. Εφημ. *Εμπρός*, 12-8-1903.

της ευρύτατης απήχησης, την οποία είχε στο «φοιτητικό κόσμο» η ίδρυσή της. Αντίθετα, ισχύει απόλυτα η διαβεβαίωσή του «ότι άπαντες οι φοιτηταί ούτοι [της εκδρομής] διαπνέονται υπό φιλελευθέρων αισθημάτων»⁹⁴. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, οι λεγόμενοι «πολιτικοί» φοιτητές, επέκριναν δριμύτατα την ίδρυση, τη σκοποδεσία και τη λειτουργία της. Γι' αυτούς η Εταιρεία «προπαγάνδιζε απλώς το φιλελεύθερο όνειρο για ένα 'πανεπιστήμιο πάνω από την πολιτική' και αναζωογονούσε τον ανυπόληπτο μύθο πως τάχα ένα ελεύθερο πανεπιστήμιο μπορεί να λειτουργεί σ' ένα αυταρχικό κράτος»⁹⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, μετά την επανάσταση του 1905, και ο Λένιν θα επικρίνει διεξοδικά άρθρο του «γνήσιου Ρώσου ιδεαλιστή» Λ. Λοπάτιν⁹⁶.

Η Εταιρεία λειτούργησε τυπικά έως το Φθινόπωρο του 1904. Λόγοι υγείας υποχρέωσαν τον εκλεγμένο πρόεδρό της, Σ. Τρουμπετσκόι, να ταξιδέψει, προς το τέλος του 1903, στην Ευρώπη και ο διάδοχός του, καθηγητής Β.Ι. Νοβγορότσεφ (Β.Ι. Νονγορότσεφ)⁹⁷, θα υιοθετήσει στο εξής μια πιο ευδιάκριτη πολιτική τοποθέτηση, στο πλευρό των πολιτικών εκπροσώπων της φιλελεύθερης αστικής τάξης⁹⁸. Η πλειοψηφία των φοιτητών-μελών της θα στραφεί με τη σειρά της προς ομόλογες πολιτικές κι όχι ακαδημαϊκού τύπου επιλογές. Η έκρηξη του Ρωσο-ιαπωνικού πολέμου (Γενάρης 1904) θα επιταχύνει αυτές τις εξελίξεις, τις

94. Εφημ. *Το Άστυ*, 12-8-1903.

95. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 173 και σημ. 96 για διστάμενες αποτιμήσεις της λειτουργίας της σε σχέση με κυβερνητικές επιδιώξεις. Στις αρχές του Οκτώβρη 1903, κατά την ετήσια συνάντηση των μελών της Εταιρείας, οι «ριζοσπάστες [φοιτητές] μοίρασαν ένα φυλλάδιο εναντίον της, χωρίς ωστόσο να διαδηλώσουν». Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 99.

96. Βλ. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα (Γλισμός και Εμπειριοκρατισμός)*, τόμ. 18, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 322-324. Βλ. και σ. 327, 371, 381 και 382.

97. Καθηγητής της Νομικής. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της εξέλιξης των θεωρητικών αντιλήψεών του, βλ. Alexander Vucinich, *Social Thought in Tsarist Russia. The Quest for a General Science of Society, 1861-1917*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1976, σ. 46 και 148-149.

98. Με προεξάρχοντα τον Ρ. Στρούβε (Ρ. Struve), πρώην «νόμιμο μαρξιστή» και εκδότη του περ. *Απελευθέρωση* (1902-1905). Επρόκειτο για την «Ένωση Απελευθέρωσης», που, μετά την επανάσταση του 1905, θα συμμετάσχει στο «συνταγματικό - δημοκρατικό» κόμμα (τους λεγόμενους «Καντέ»). Βλ. Ε.Χ. Καρρ, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, μτφρ. - επιμ. Ανδρέας Παππάς, τόμ. 1, Υποδομή, Αθήνα 1977, σ. 26-27 και σημ. 8. Πρβ. για την εξέλιξη των αντιλήψεων του Στρούβε, Alexander Vucinich, *ό.π.*, κυρίως τις σ. 196-202, και Richard Pipes, *Russian Conservatism and its Critics. A study in Political Culture*, Yale University Press, New Haven and London 2005, κυρίως τις σ. 168-171.

οποίες δε θα ανακόψει η επιστροφή του Τρουμπετσκόι στη Μόσχα, την Άνοιξη του 1904. Στις φοιτητικές διαδηλώσεις στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας (μέσα Οκτωβρίου 1904) είχαν ήδη αρχίσει να γίνονται ευδιάκριτες δυο μεγάλες φοιτητικές «παρατάξεις». Οι «σοσιαλ-επαναστάτες» και οι «σοσιαλδημοκράτες»⁹⁹. Η Τσαρική κυβέρνηση, με το νέο υπουργό Παιδείας, πρώην στρατηγό Β. Γκλάζωφ (V. Glazov) θα διαλύσει την Εταιρεία, την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο, «ως αντίποινα για την πολιτική δραστηριότητα ορισμένων φοιτητών»¹⁰⁰.

Η Εταιρεία είχε αρχίσει, ωστόσο, να φυλλορροεί πριν από την επιστροφή του Τρουμπετσκόι από την Ευρώπη και η έκρηξη του Ρωσο-ιαπωνικού πολέμου επιτάχυνε προηγούμενες εξελίξεις της «πολιτικοποίησης» της μεγάλης πλειοψηφίας των φοιτητών-μελών της. Η συρρίκνωση της απήχησης των «ακαδημαϊκών» φοιτητών οφείλεται σε διεργασίες στο εσωτερικό των φοιτητών σε πανρωσική κλίμακα, που εξέφραζαν τόσο την απόρριψη του πολιτικού φιλελευθερισμού όσο και την εγκατάλειψη της παγιωμένης αντίληψης για την «ιδεολογική» ενότητα του «φοιτητικού κόσμου»¹⁰¹. Πρόκειται για διεργασίες που σχετίζονται και με τη νέα «γραμμή» του Λένιν για τις σχέσεις των σοσιαλδημοκρατών με το «φοιτητικό κόσμο». Ο Λένιν θα τονίσει πως το «φοιτητικό κίνημα και η 'Απελευθέρωση' [=Στρούβε] είναι δυο διαφορετικά πράγματα»¹⁰², πως η διαφοροποίηση των «ακαδημαϊκών» φοιτητών από τους «φιλελεύθερους» δεν εμποδίζει, «αντίθετα βοηθάει την πολιτική χρησιμοποίηση»¹⁰³, και πως «η ρήξη ανάμεσα στο σοσιαλδημοκράτη φοιτητή και στους επαναστάτες και στους πολιτικούς όλων των άλλων κατευθύνσεων δε σημαίνει διόλου ρήξη μέσα στους κόλπους των παμφοιτητικών και μορφωτικών οργανώσεων απεναντίας, μόνο ακολουθώντας τις απόψεις ενός ολότελα συγκεκριμένου προγράμματος μπορεί και πρέπει να δουλεύει κανείς μέσα στους πιο πλατιούς κύκλους του φοιτητικού κόσμου για το πλάτασμα του ακαδημαϊκού ορίζοντα και την προπαγάνδισή του επιστημονικού σοσιαλισμού, δηλ. του μαρξισμού»¹⁰⁴.

Τα γεγονότα που ονομάστηκαν «Ματωμένη Κυριακή» (9/22 Γενάρη 1905) αποτέλεσαν ασφαλώς τον καταλύτη των φοιτητικών εξεγέρσεων της ίδιας χρονιάς.

99. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 191-192.

100. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 101.

101. Για συγκεκριμένες τέτοιες διεργασίες, βλ. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 174-182.

102. Β.Ι. Λένιν, *ό.π.*, σ. 148.

103. Στο *ίδιο*, σ. 150 και 161-162.

104. Στο *ίδιο*, σ. 163.

Ο Τρουμπετσκόι που παρακολούθησε στις αρχές Φεβρουαρίου 1905 μια από τις γενικές συνελεύσεις των φοιτητών του Πανεπιστημίου της Μόσχας, με θέμα την κήρυξη απεργίας, «έμεινε κατάπληκτος από την ένταση και την πικρία όλου σχεδόν του φοιτητικού σώματος [...]. Περίπου 3.000 φοιτητές ψήφισαν σχεδόν ομόφωνα υπέρ της απεργίας έως την 1 Σεπτεμβρίου»¹⁰⁵.

Ήταν φανερό πως η ακαδημαϊκή ιδεολογία του ίδιου, όπως προηγούμενα και η Εταιρεία του, είχε ηττηθεί ανεπανόρθωτα. Λίγους μήνες αργότερα ο ίδιος, πρώτος εκλεγμένος κοσμήτορας του Πανεπιστημίου της Μόσχας, με βάση τους νέους «προσωρινούς κανονισμούς», τον Αύγουστο του 1905, που παρείχαν για πρώτη φορά μια ορισμένη «αυτονομία» στα πανεπιστήμια, θα βρεθεί αντιμέτωπος με τη συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών της Μόσχας. Θα αποφασίσει, στις 22 Σεπτέμβρη 1905, μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της «Συγκλήτου» του Πανεπιστημίου, να κλείσει το πανεπιστήμιο – για να μη χρησιμεύει ως έδρα επαναστατικών δραστηριοτήτων των φοιτητών. Η απόφασή του αυτή θα απορριφθεί από τη συντριπτική πλειοψηφία των φοιτητών, που επέμεναν να παραμείνουν ανοιχτές οι σχολές¹⁰⁶.

Θα ταξιδέψει στην Πετρούπολη, μεταφέροντας την απόφαση της «Συγκλήτου» για διεύρυνση της «αυτονομίας» του πανεπιστημίου, όπου, μετά από συνάντησή του με τον υπουργό Παιδείας Γκλάζωφ, θα πεθάνει ξαφνικά από καρδιακή προσβολή, στις 29 Σεπτεμβρίου 1905¹⁰⁷. Ο «πολύ φιλελεύθερος πρύτανης, ο περιδότης κ. Τρουμπετσκόι», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Λένιν¹⁰⁸, έχλινε οριστικά τον κύκλο της δράσης του στην επαναστατημένη Ρωσία του 1905. Η ειρωνική αποστροφή του Λένιν, με αφορμή τον ξαφνικό θάνατό του, εξέφραζε τη νέα στροφή της τακτικής μόνο των «μπολσεβίκων»: «Κακόμοιρε Τρουμπετσκόι! Να επιδιώξεις τη λαϊκή ελευθερία και να πεθάνεις από μια 'σκηνή' που σου δημιούργησαν στους προθαλάμους του τσαρικού υπουργού... Είμαστε έτοιμοι να παραδεχτούμε ότι αυτός είναι θάνατος πάρα πολύ σκληρός, ακόμα και για ένα φιλελεύθερο της Ρωσίας [...]»¹⁰⁹.

105. Samuel D. Kassow, *ό.π.*, σ. 195.

106. Στο *ίδιο*, σ. 265-285.

107. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 172 και 175.

108. Β.Ι. Λένιν, *ό.π.*, σ. 178 και σ. 183-184, 189-192, γι' αυτούς τους «φιλισταίους της επιστήμης» και τα «φουσκωμένα ανθρωπάκια [που] απαγόρευαν στους εργάτες να πάνε στους φοιτητές».

109. Στο *ίδιο*, σ. 180. Για τη διαμάχη «μενσεβίκων – μπολσεβίκων» πριν από το τέλος του 1903, βλ. Ε.Χ. Καρρ, *ό.π.*, σ. 47-69.

VII

Οι προηγούμενες ενδείξεις δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία πως ο Σκληρός υπήρξε μέλος της «Ιστορικο-φιλολογικής Εταιρείας» (ή Συλλόγου) του Σ. Τρουμπετσκόι. Συμμετείχε ως «έλληνας ρώσος φοιτητής» κι όχι με άλλη ιδιότητα στην εκδρομή της Εταιρείας στην Ελλάδα. Έχει, έτσι, μικρότερη σημασία να ξέρουμε πότε ακριβώς έγινε μέλος της: Το Μάρτη του 1902 ή στις αρχές της ακαδημαϊκής χρονιάς 1902-1903.

Είναι εξακριβωμένο, εξάλλου, πως η εκδρομή της Εταιρείας στην Ελλάδα σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε χάρη «στις προσπάθειες και την πρωτοβουλία του Τρουμπετσκόι»¹¹⁰. Το χειμώνα του 1902/1903 κατέβαλε έντονες προσπάθειες «από υπουργείο σε υπουργείο, πρώτα για να πάρει την άδεια γι' αυτή την εκδρομή και έπειτα να μαζέψει τα αναγκαία χρήματα»¹¹¹. Ως προς αυτά τα θέματα, οι σχετικές πληροφορίες του Σκληρού σε αθηναϊκές εφημερίδες αντιστοιχούν στην πραγματικότητα, την οποία μόνο τα μέλη της Εταιρείας μπορούσαν να γνωρίζουν¹¹². Πιο συγκεκριμένα, όσα είχαν με κλήρωση επιλεγεί να συμμετάσχουν στην εκδρομή, μια και «υπήρξε μεγάλος ο αριθμός αυτών που δήλωσαν υποψηφιότητα»¹¹³.

Δε γνωρίζω ποιο ή ποια από τα «τμήματα» της Εταιρείας παρακολούθησε συστηματικά ο Σκληρός, έως το καλοκαίρι του 1903. Μπορώ να εικάσω, με βάση τη διαβεβαίωση του δημοσιογράφου της εφημ. *Καιροί*, ότι πολύ τον βοήθησε ο Σκληρός, «ασχοληθείς επί πολύ εις φιλολογικάς μελέτας»¹¹⁴, πως παρακολούθησε συστηματικά τα σεμινάρια του τμήματος «ιστορικο-φιλολογικών σπουδών» της Εταιρείας. Το πλήθος των ονομάτων ρώσων συγγραφέων, τα οποία θα παραθέσει ο ίδιος, στο πρώτο απαντητικό άρθρο στο *Νουμά* (4-11-1907), πρέπει να απηχούν, παρά την ενδεχόμενη μεταγενέστερη μαρξιστική οπτική του, και μια ορισμένη

110. A. Anisimov, *ό.π.*, σ. 177.

111. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 97.

112. «Η εκδρομή αυτή είχε αποφασισθή από τον παρελθόντα χειμώνα υπό του Ιστοριο-φιλολογικού Συλλόγου της Μόσχας [...]», εφημ. *Εμπρός*, 12-8-1903. Η δαπάνη «υπολογίζεται 100 ρούβλια εις έκαστον [εκδρομέα], εξ ων 70 δια ναύλα, 30 δια τροφήν. Το ασήμαντον σχετικώς τούτο ποσόν οφείλεται εις τας ενεργείας ας κατέβαλον, όπως η Σιδηροδρομική Εταιρεία [Μόσχα – Οδησός] και η ατμοπλοϊκή υποβιάσουν τους ναύλους των κατά 70%. Δια παν όμως ενδεχόμενον η ρωσική κυβέρνησις διέδωσε 3.000 ρούβλια υπέρ της εκδρομής αυτής, τα οποία παραμένουν δια τα απρόοπτα έξοδα», εφημ. *Το Άστυ*, 12-8-1903.

113. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 98.

114. Βλ., εδώ, σημ. 53.

προηγούμενη επαφή του με τα έργα τους, προϊόν κυρίως της συμμετοχής του σ' αυτό το «τμήμα» της Εταιρείας¹¹⁵. Λίγα χρόνια αργότερα (1915), σε μια από τις λίγες αυτοβιογραφικές πληροφορίες, θέλοντας να υπερασπιστεί την «κοινωνική ωφέλεια της τέχνης και τη μεγάλη αισθητική ψυχολογική επίδραση που μπορεί να έχει ένα καλό λογοτεχνικό έργο στον άνθρωπο», θα τονίσει: «Εγώ ο ίδιος ξέρω από τον εαυτόν μου τι μεγάλη επίδραση είχαν στην ψυχική μου διαμόρφωση και στην ανάπτυξη της ψυχολογικής μου αντιλήψεως ωρισμένα φιλολογικά αριστουργήματα, ιδίως τα έργα του Πούσκιν, Γόγολ, Δοστογιέφσκη, Τουργένεφ, Γόρκη, Τσέχωφ, Γκαίτε, Ίψεν, Ουγκώ, Ζολά κτλ., για να αναφέρω μόνον τους νεωτέρους και σπουδαιότερους για μένα»¹¹⁶.

Είναι πολύ πιθανό, αυτή η «φιλολογική» κατάρτισή του να συνέβαλε έμμεσα, όταν θα γνωρίσει τον Αλ. Δελμούζο στην Ιένα της Γερμανίας, στις αρχές περίπου του 1907, στη γνώση και κατανόηση του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα και, συνακόλουθα, με βάση ασφαλώς την οπτική του «εξελικτικού μαρξισμού», του ρόλου των δημοτικιστών, όπως τον σκιαγράφησε στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*¹¹⁷. Όπως επίσης και στη μετέπειτα γνωστή δεινότητά του ως συζητητή.

Από εδώ και πέρα δε θα πάψει, όπως είναι γνωστό, να διευρύνει τις γνώσεις του στη νεοελληνική λογοτεχνία και το δημοτικισμό¹¹⁸. Μπορώ, συνεπώς, να υποδέσω βάσιμα πως ο πρώην φοιτητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Μόσχας όφειλε την πρώιμη «φιλολογική» διαμόρφωσή του και στη συστηματική συμμετοχή του στα σεμινάρια του αντίστοιχου «τμήματος» της Εταιρείας του Τρουμπετσόκι. Δεν αρνείται, όπως γράφει ο ίδιος, την επίδραση ορισμένων φιλολογικών αριστουργημάτων στην «ψυχική του διαμόρφωση κτλ.». Γι' αυτό, γιατρός πια στην Αίγυπτο, αναστοχαζόμενος αυτή την αρχική διαμόρφωση – ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, θα τονίσει: «Και λυπούμαι ειλικρινά ότι οι βιοτικές μου ασχολίες δεν μου αφήνουν όσον ήθελα καιρό να λησμονηθώ [sic] περισσότερο στην ανώτερη πράγματι αισθητική απόλαυση της τέχνης»¹¹⁹.

Η επιλογή του να συμμετάσχει στην εν λόγω Εταιρεία σήμαινε, ασφαλώς, και μια ομολογη ιδεολογική κατεύθυνση. Ο Σκληρός, έως και την επιστροφή

115. Γ. Σκληρού, *Εργα ...*, σ. 367-368, όπου και αναφορά σε τίτλους έργων αυτής της «φιλολογίας».

116. Στο ίδιο, σ. 521-522. Πρβ. και αργότερα (1919), σ. 526. Η υπογράμμιση δική μου.

117. Στο ίδιο, σ. 126-130.

118. Στο ίδιο, σ. 371-372 (1907), 475-495 (1915) και 291-295 (1919).

119. Στο ίδιο, σ. 522. Πρόκειται για κείμενο – απάντηση του 1915.

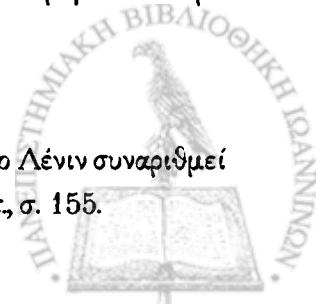

του από την εκδρομή στην Ελλάδα, δεν ανήκε ούτε σε «αντιδραστικούς» ούτε στο «αδιάφορο πλήθος» των φοιτητών του πανεπιστημίου. Ούτε πολύ περισσότερο σε κάποια από τις ομάδες των λεγόμενων «πολιτικών» φοιτητών. Είχε επιλέξει, αντίθετα, να συνταχθεί με τους λεγόμενους «ακαδημαϊκούς», δηλ., όπως έγραφε τότε ο Λένιν, «οπαδούς των φοιτητικών κινήματων πάνω σε αποκλειστικά ακαδημαϊκή βάση». Μια τέτοια βάση εξέφραζε τότε, με ευδιάκριτο τρόπο, ο Τρουμπετσκόι και η ίδρυση της Εταιρείας του.

Η ίδια βάση διευκόλυνε ασφαλώς και το Σκληρό να διαχωρίζει αυτή την περίοδο τη φοιτητική του ιδιότητα και τις σύστοιχες πρακτικές από τις επιδιώξεις της επίσημης ρωσικής πολιτικής (εσωτερικής και εξωτερικής). Όσοι εστιάζουν κυρίως σε μια ψυχολογίζουσα εξήγηση αυτής της τοποθέτησης του Σκληρού, μπορούν ασφαλώς να υπερτονίσουν τόσο την καταγωγή και την τετράχρονη εμπειρία του στην Τσαρική Ρωσία όσο και την επιθυμία του να σπουδάσει σ' αυτή. Αφήνοντας εδώ στην άκρη τη συζήτηση για το «υποκειμενικό νόημα» αυτής της επιλογής του Σκληρού και την υπονοούμενη ιδεολογία των ατομικών «κινήτρων», περιορίζομαι να τονίσω πως η συμμετοχή του στην εν λόγω Εταιρεία δεν υποδήλωνε «υποκειμενικά» κάποια σχέση ή «ανταπόκριση» με πολιτικές ομάδες και διανοούμενους, που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται, με την ίδια προσωνομία, στο πολιτικό πεδίο της ρωσικής κοινωνίας. Ο ίδιος ο Τρουμπετσκόι, στην πανηγυρική συγκέντρωση της Εταιρείας, τον Οκτώβριο του 1902, και, φυσικά, σ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας των «τμημάτων» της επέμενε στην απaréγκλιτη τήρηση της σύστοιχης ιδεολογικής κατεύθυνσης: Σκοπός της Εταιρείας ήταν η κατάκτηση της πανεπιστημιακής αυτονομίας πέρα και πάνω από την πολιτική. Ο «φιλελευθερισμός» της Ένωσης ήταν, συνεπώς, το άλλο όνομα της «αποκλειστικά ακαδημαϊκής της βάσης». Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο θα εκφράσει ο ίδιος, προς το τέλος του 1903, όταν ταξιδεύει για λόγους υγείας σε δυτικοευρωπαϊκές πόλεις, την αγανάκτησή του για τη δημοσίευση, στο δεκαπενθήμερο περιοδικό του Π. Στρούβε (P. Struve) *Απελευθέρωση*, των πρακτικών της τελευταίας συνεδρίασης της Ένωσης, στην οποία ο ίδιος προήδρευσε¹²⁰.

Μπορούμε, λοιπόν, να εντοπίσουμε εύκολα το περιεχόμενο αυτού του «ακαδημαϊκού φιλελευθερισμού» στις δηλώσεις-συνεντεύξεις του Σκληρού σε αθηναϊκές εφημερίδες, τις οποίες παρουσίασα πιο πάνω. Σ' αυτές χρησιμοποιεί ρητά τον όρο

120. A. Anisimov', *ό.π.*, σ. 186. Σε κείμενό του, το Σεπτέμβριο του 1903, ο Λένιν συναριθμεί τον Στρούβε στην «αληθινή αστικοφιλελεύθερη διανοήση». Βλ. Β.Ι. Λένιν, *ό.π.*, σ. 155.

«φιλελεύθεροι», για τα «αισθήματα» των ρώσων φοιτητών, και ρητά διαχωρίζει την Εταιρεία του Τρουμπετσκόι από την επίσημη ρωσική πολιτική και τους Πανσλαβιστές¹²¹. Εξίσου ρητά διατυπώνεται ως συμπέρασμα της συνέντευξής του, στην εφημ. *Καιροί*, η ταυτόσημη «ακαδημαϊκή» ιδεολογία. Για το Σκληρό, «ο βίος των [ρωσικών] πανεπιστημίων είναι βίος καθ' ολοκληρίαν πανεπιστημιακός [...]» και ο ρώσος φοιτητής, συνακόλουθα, «δεν ευρίσκει καιρόν να ολισθήσει εις ξένους κύκλους, οίτινες θα τον απομακρύνουν εκ της σπουδής του ή εκ των ιδεών του». Συμπέρασμα: «Το τελευταίον και το ιδιαίτερον χαρακτηριστικόν του Ρώσσου φοιτητού είναι ότι ομιλεί ελάχιστα περί πολιτικών, περί δε εξωτερικής πολιτικής δεν ομιλεί σχεδόν ποτέ»¹²².

Το καλοκαίρι του 1903, ο Σκληρός βρίσκεται πιθανότατα στην ιδεολογική γραμμή της Εταιρείας και του Τρουμπετσκόι. Γι' αυτό άλλωστε μπορεί να βεβαιώσει το Χατζόπουλο, πέντε χρόνια αργότερα, πως «πράγματι» ο Τρουμπετσκόι δεν ήξερε πως υπάρχει Πανσλαβιστική Εταιρεία. Μήπως, λοιπόν, μπορούμε να δεχτούμε πως, έως το καλοκαίρι του 1903, δεν είχε έρθει σε επαφή με έργα της μαρξιστικής «φιλολογίας» και ειδικότερα του Γ. Πλεχάνωφ;

Είναι, ασφαλώς, γνωστό στους μελετητές του έργου του Σκληρού το σχετικό αυτοβιογραφικό απόσπασμα, στο οποίο τονίζεται η επίδραση που άσκησε πάνω του το «πολύχροτο βιβλίο» του Πλεχάνωφ για τη «μονιστική αντίληψη της ιστορίας». Γράφει έτσι ο Σκληρός: «Και μεις οι ίδιοι, ομολογούμε, επηρεαστήκαμε όχι λίγο, στη μόρφωση των κοινωνικών μας ιδεών, απ' το αξιόλογο πράγματι αυτό σύγγραμμα, που είχαμε το ευτύχημα να το διαβάσωμε στο πρωτότυπο και να το χαρούμε μέσα στο φυσικό ρωσικό περιβάλλον του τριγύρω σε ατελείυτες συζητήσεις και πολεμικές γι' αυτό»¹²³. Πότε ακριβώς και πού έλαβαν χώρα αυτές οι συζητήσεις – πολεμικές;

Εάν η διατύπωση του Σκληρού είναι ακριβής, δύσκολα θα μπορούσα να δεχτώ πως αυτές οι συζητήσεις – πολεμικές έλαβαν χώρα σε σεμινάρια τμημάτων της Εταιρείας. Γιατί αυτές δεν μπορούσαν, εξαιτίας και της δομής των σεμιναρίων,

121. Βλ. εδώ σημ. 40, 41 και 58.

122. Βλ. εδώ σημ. 48-50.

123. Γ. Σκληρού, *ό.π.*, σ. 534. Είναι ενδιαφέρον πως ο Σκληρός, στο ίδιο άρθρο του (για τον «Πλεχάνωφ και την εποχή του») μεταφράζει πιθανότατα από αυτό το πρωτότυπο τον τίτλο του βιβλίου. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 533. Η μεταγενέστερη αγγλική μετάφρασή του, που εκδόθηκε στη Μόσχα το 1956, τιτλοφορείται λίγο διαφορετικά: *The Development of the Monist View of History*. Από εδώ και η ελλ. μτφρ., Γ.Β. Πλεχάνωφ, *Η εξέλιξη της Μονιστικής Αντίληψης της Ιστορίας*, μτφρ. Γιάννη Βρυχωρόπουλου, Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1975.

ακόμα κι αν υποθέσουμε πως κάποια απ' αυτά είχαν ως θέμα τους τη συζήτηση – κριτική του βιβλίου, να είναι «ατελεύτητες». Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό πως ο Σκληρός αναφέρεται εδώ γενικά «μέσα στο φυσικό ρωσικό περιβάλλον του βιβλίου» κι όχι σε τμήματα της Εταιρείας. Ποιους λόγους είχε ο Σκληρός, το 1919, εάν μέσα σε σεμινάρια της είχε πληροφορηθεί, το 1903, την ύπαρξη του βιβλίου και ευτύχησε τότε να το μελετήσει, να αποσιωπήσει έτσι αυτό το γεγονός; Για να μη συσχετίσει τον Τρουμπετσκόι με τον Πλεχάνωφ, δηλ. τελικά τον εαυτό του με τον Τρουμπετσκόι, τη στιγμή που είχε από χρόνια διαχωρίσει ιδεολογικά τη θέση του από τον «μακαρίτη»;

Μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε γι' αυτό το θέμα. Ίπάρχει, ωστόσο, μια έμμεση μαρτυρία από τη συνέντευξη του Σκληρού στην εφημ. *Καιροί*, που δείχνει με τον τρόπο της πως, έως το καλοκαίρι του 1903, ο Σκληρός δεν είχε επηρεαστεί στη «μόρφωση των κοινωνικών του ιδεών» από το βιβλίο του Πλεχάνωφ. Πρόκειται για το απόσπασμα, το οποίο παρέθεσα πιο πάνω, σχετικά με το πώς εξετάζει ο ρώσος φοιτητής την ιστορία. Εδώ ο Σκληρός αναδεικνύει μόνο ως «δίδαγμα», αναφερόμενος στην «ιστορία των τελευταίων χρόνων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», τη «διαφύρα των δημοκρατικών αρχών» και την «αχαλίνωτη και άφρονα οχλοκρατία», που οδηγούν κατευθείαν στη Μοναρχία. Είναι προφανέστατο, σ' αυτό το αντιπροσωπευτικό και για τον ίδιο το Σκληρό ιστορικό θέμα, πως το δίδαγμα-συμπέρασμα κινείται αποκλειστικά στο πεδίο της πολιτικής ηθικής, ως ερμηνευτικό κλειδί της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και προϋποθέτει σιωπηρά ως αφετηρία μια φιλελεύθερη νομικο-πολιτική ιδεολογία. Εξίσου σιωπηρές είναι και οι συνδηλώσεις του εναντίον της Τσαρικής Μοναρχίας. Ο ρόλος της οικονομίας, των οικονομικών σχέσεων και της πάλης των κοινωνικών τάξεων απουσιάζει εδώ ολοφάνερα.

Εάν, λοιπόν, έως τον Αύγουστο του 1903, ο Σκληρός είχε «διαβάσει» το εν λόγω έργο του Πλεχάνωφ, με το ζήλο του νεοφύτιστου στο Μαρξισμό, θα ήταν εύκολο να ανακαλέσει ως δίδαγμα-συμπέρασμα την κριτική που ο Πλεχάνωφ ασκεί στον ειρωνικό ψόγο αντιπάλου του (Μιχαηλόφσκι), πως τάχα ο Μαρξ και ο Ένγκελς αγνοούσαν την «ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και της Γερμανίας». Γράφει σχετικά, ανάμεσα σ' άλλα, ο Πλεχάνωφ: «Ότι η πάλη των τάξεων απετέλεσε τη βάση της ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας είταν αδύνατο να το αγνοούν ο Μαρξ και ο Ένγκελς κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1840 έστω και για μόνο τον πολύ απλό λόγο ότι αυτό είταν ήδη γνωστό στους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς [...]. Διαβάστε τους Ρωμαίους ιστορικούς, έστω και τον Τίτο Λίβιο, που στις περιγραφές του πολύ συχνά μεταπηδάει σε μια 'υποκειμενική' άποψη – και σε καθένα απ' αυτούς θα βρείτε τη σταθερή πεποίθηση ότι οι οικονομικές σχέσεις και η πάλη των τάξεων που αυτές προκάλεσαν, αποτελούσαν το θεμέλιο

της εσωτερικής ιστορίας των κοινωνιών εκείνης της εποχής. Η πεποίθηση αυτή πήρε σ' αυτούς την άμεση μορφή της απλής καταγραφής ενός απλού, γνωστού καθημερινού γεγονότος [...]»¹²⁴. Η σύγκριση αυτού του αποσπάσματος με το σχετικό απόσπασμα της συνέντευξης του Σκληρού δείχνει εύκολα πως, έως και τον Αύγουστο του 1903, ο Σκληρός δεν είχε τουλάχιστο διαβάσει το βιβλίο του Πλεχάνωφ.

Η διατύπωση του Σκληρού, πως δηλ. χάρηκε το βιβλίο του Πλεχάνωφ μέσα στο «ρωσικό περιβάλλον» υπονοεί ασφαλώς κάτι περισσότερο και έξω από το πανεπιστήμιο; Ο δημοσιογράφος των *Καιρών* είχε την ευκαιρία στην Αθήνα, το 1903, να παρατηρήσει κατά τη συνέντευξη πως ο «έλληνας ρώσος φοιτητής δεν ήθελε να προβαίνει εις απαντήσεις ταχείας και αμελετήτους, και δια τούτο εσκέπτετο πάντοτε ολίγον, να απαντήσει με τελείαν ακρίβειαν εις τα ερωτήματά μου»¹²⁵. Μήπως και εδώ ακριβολογεί ο Σκληρός;

Γνωρίζουμε πως ένα μήνα μετά την επιστροφή του από την Ελλάδα υπέβαλε αίτηση (27-9-1903) προς το Πανεπιστήμιο, με την οποία ζητούσε να διακόψει τη φοιτητική του ιδιότητα. Δε γνωρίζουμε τους λόγους. Πρόκειται για απόφαση που σχετίζεται με την αποτυχία του στις εξετάσεις των προκαταρκτικών μαθημάτων για την εγγραφή του στο δεύτερο κύκλο σπουδών, ή με την επιδείνωση της υγείας του; Όπως και νάχει το ζήτημα, στο απαντητικό έγγραφο του Πρύτανη (28-10-1903) τονίζεται, ανάμεσα σ' άλλα, πως ως φοιτητής «επέδειξε καλή συμπεριφορά» και πως «δεν υπέπεσε στην αντίληψη των αρχών οποιαδήποτε αξιοκατάκριτη πράξη του»¹²⁶.

Η απουσία «αξιοκατάκριτης πράξης», ακόμα κι αν δεχτούμε πως ο Πρύτανης στο εν λόγω έγγραφο του υπονοούσε συμμετοχή σε αντικυβερνητικές διαδηλώσεις ή επαναστατικές ενέργειες, δε σημαίνει απαραίτητα άγνοια της μαρξιστικής «φιλολογίας». Μέσα στο μήνα, που μεσολάβησε από την επιστροφή του στην Ελλάδα, γνώρισε, άραγε, ο Σκληρός το έργο του Πλεχάνωφ; Αυτό το ενδεχόμενο μου φαίνεται ελάχιστα πιθανό. Αν ο Σεπτέμβρης του 1903, δηλ. η έναρξη της νέας ακαδημαϊκής χρονιάς, έθετε κρίσιμα διλήμματα στο φοιτητή Σκληρό, αποτελούσε ταυτόχρονα και την απαρχή του τέλους της Εταιρείας του Τρουμπετσκόι. Η τελευταία ετήσια συνέλευσή της, στην οποία προήδρευσε ο Τρουμπετσκόι, θα γίνει στις 9 Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς και ο ιδρυτής της

124. Γ.Β. Πλεχάνωφ, *ό.π.*, σ. 247. Η δεύτερη υπογράμμιση δική μου.

125. Βλ. εδώ σημ. 50.

126. Για τα δυο αυτά θέματα (αίτηση - απάντηση) βλ. Χρίστος Α. Τέζας, *ό.π.*, σ. 63-65.

θα αναχωρήσει για λόγους υγείας στη Δ. Ευρώπη. Η αναχώρησή του θα σημάνει, όπως είδαμε πιο πάνω, και τη στροφή των περισσότερων μελών της προς την πολιτική. «Ακόμα κι όσοι συμμετείχαν στην εκδρομή στην Ελλάδα αρνούταν να συμφωνήσουν σε μια ενοποίηση των φοιτητών πάνω σε ακαδημαϊκή βάση – ζητούσαν μια πιο ευρύτερη βάση για συμφωνία»¹²⁷.

Δεν ξέρουμε πότε έπαψε η τυπική συμμετοχή του Σκληρού στην Εταιρεία. Μπορώ, ωστόσο, να θεωρήσω το τέλος του Οκτωβρίου του 1903 ως *terminus post quem*, τόσο για την ιδεολογική μετατόπιση των μελών της Εταιρείας από τους «ακαδημαϊκούς» προς τους «πολιτικούς» όσο και για τη νέα περίοδο της ζωής του τέως φοιτητή Κωνσταντινίδη. Μπορώ, συνεπώς, να εικάσω βάσιμα πως μετά τον Οκτώβρη του 1903, ο Σκληρός θα γνωρίσει και θα μελετήσει «αυτό το σύγγραμμα» του Πλεχάνωφ. Το ταξίδι της Εταιρείας και του Σκληρού στην Ελλάδα έκλεινε χρονολογικά και ιδεολογικά την πρώτη περίοδο της φοιτητικής ζωής του στη Μόσχα. Τι ακριβώς μεσολάβησε έκτοτε δεν αφορά μόνο τη βιογραφία του Σκληρού αφορά πρώτιστα την κοινωνικο-πολιτική συγκυρία, που εγκαινιάζεται με την έναρξη του λεγόμενου Ρωσο-ιαπωνικού πολέμου (Γενάρης 1904) και συνακόλουθα με την έκρηξη και την κατάληξη της επανάστασης του 1905. Πρόκειται, βέβαια, για θέματα που υπερβαίνουν τους στόχους και τα ερωτήματα του παρόντος άρθρου.

---

127. Martha Bohachevsky-Chomiak, *ό.π.*, σ. 99-100.

G. SKLEROS IN GREECE (1903)

SUMMARY

In this article it is sought to shed light on the totally unexplored G. Skleros' early intellectual formation. Noteworthy, for that period, is his participation in the Russian "liberal" circle of the *Student Historical-Philosophical Society* (Studenskoe Istoriko-Filologicheskoe obshtestvo), founded in 1902 by the prince S.N. Trubetskoi, Professor of Philosophy at the Moscow University.

Emphasis is given to the trip to Athens and the main Greek archaeological sites (Delphi, Olympia etc.) organized by the members of the above-mentioned Society, in August 1903. On the base of a wider research of the relevant rich reports of the Athenian Press as well as of the Russian educational /social demands of the *fin-de-siècle* period, namely when Students struggled in order to gain University autonomy towards the tsar, it is attempted to comprehend Skleros' worldview-formation.

In this way and within this historical frame, the Marxist influence, a few months afterwards, exerted upon Skleros by G. Plekhanov's work -a well-documented topic in the recent research- becomes better understood as an intellectual reorientation of his.

CHARALAMBOS NOUTSOS

